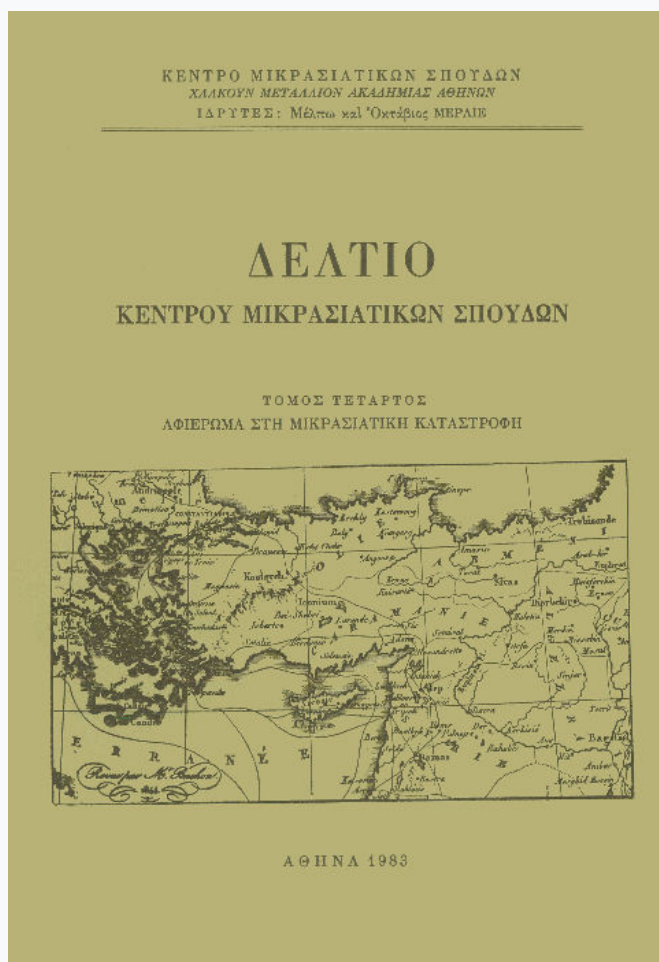

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 4 (1983)

Αφιέρωμα στη Μικρασιατική Καταστροφή

Ο Εφέσου Χρυσόστομος για την καταστροφή της Σμύρνης

Βικτώρια Σολομωνίδου

doi: [10.12681/deltiokms.42](https://doi.org/10.12681/deltiokms.42)

Copyright © 2015, Βικτώρια Σολομωνίδου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σολομωνίδου Β. (1983). Ο Εφέσου Χρυσόστομος για την καταστροφή της Σμύρνης. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4, 301–322. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.42>

III
MARTYRIΕΣ

Ο ΕΦΕΣΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ

Ἡ πυρπόληση καὶ ἡ καταστροφή τῆς Σμύρνης τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922 ἦταν τὸ τελευταῖο ἀπὸ μιὰ σειρά τραγικῶν γεγονότων ποὺ ὀδήγησαν στὴν ἐξω-
ση τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸν ἀφανισμό 2150 ἐλλη-
νικῶν οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς¹. Τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν εἶναι στὸ μεγα-
λύτερο μέρος τους γνωστά:

Μὲ τὴν ὑποχώρηση τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ ἀπὸ τὸ Ἀφίον Καραχισάρ, στὰ
μέσα Αὐγούστου 1922, ἄρχισε καὶ ἡ ἀναχώρηση μεγάλου μέρους τοῦ χριστια-
νικοῦ πληθυσμοῦ ἀπὸ τὶς πόλεις καὶ τὰ χωριά τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν
προσφύγων ποὺ ἀκολούθησαν τὸν ἐλληνικὸ στρατὸ στὴν ἀναδίπλωσή του πρὸς
τὴ μικρασιατικὴ ἀκτὴ ἔφτανε, κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πα-
τριαρχείου², στὶς 250 χιλιάδες ἄτομα. Ἀκόμα, στὴ Σμύρνη συγκεντρώθηκαν
καὶ 15 χιλιάδες περίπου Ἀρμένιοι τοῦ ἐσωτερικοῦ ποὺ βρῆκαν καταφύγιο
στὰ διάφορα ἱδρύματα τῆς Ἀρμενικῆς Κοινότητος³.

Ἡ καθημερινὴ ἀφιξη τρένων ποὺ μετέφεραν τὰ ὑπολείμματα τοῦ στρατοῦ
καὶ δεκάδες πρόσφυγες στὴν πόλη τῆς Σμύρνης, οἱ διηγήσεις καὶ οἱ φῆμες γιὰ
τὴν κατάρρευση τοῦ μετώπου, μεγάλωναν τὴν ἔνταση καὶ τὴν ἀνησυχία τοῦ
τοπικοῦ πληθυσμοῦ, ἐνῶ οἱ φανερὲς πιά προετοιμασίες τῆς ἐλληνικῆς διοίκησης
γιὰ ἀναχώρηση δὲν ἄφηναν, σὲ αὐτοὺς ποὺ μποροῦσαν νὰ δοῦν, τὴν παραμικρὴ
ἀμφιβολία γιὰ τὴν κατοπινὴ ἐξέλιξη τῶν γεγονότων.

Ἀπὸ τὶς 25 Αὐγούστου (7 Σεπτ.) οἱ χιλιάδες τῶν προσφύγων, "Ἕλληνες καὶ
'Αρμένιοι, κατέκλυζαν ὅλο τὸ μῆκος τῆς προκυμαίας τῆς Σμύρνης περιμένον-
τας ἀτμόπλοια καὶ ἰστιοφόρα γιὰ νὰ τοὺς μεταφέρουν στὰ γειτονικὰ ἐλληνικὰ
νησιά. Μάταια ὅμως. Ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ ἀριθμὸ ἰστιοφόρων, τὸ μεγαλύτερο μέ-
ρος τῶν ἐλληνικῶν πλοίων διατέθηκε ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴ μεταφορὰ τοῦ στρα-

1. Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν (ΚΜΣ), "Ἐξοδος, τόμ. Α', Ἀθῆνα 1980, σ. ιθ',
Πρόλογος Γ. Τενεκίδη.

2. Ἀρχεῖο Βενιζέλου (ΑΒ), φάκελος 317, "Ἐκθεση Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, Ἡ
τραγωδία τῆς Σμύρνης κατὰ τὰς εἰς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον μέχρι 11ης (24) Σε-
πτεμβρίου πληροφορίας, σ. 1.

3. Α. Κουρτιάν, *Τὰ Τετράδια τῆς Ἀνζέλ Κουρτιάν*, Ἀθῆνα 1980.

του και των αρχών, ενώ, ύστερα από έντονη παρέμβαση του 'Αμερικανού Προξένου G. Horton, στάλθηκαν δύο αμερικανικά αντιτορπιλικά για την εξυπηρέτηση των προφύγων.

Με την αναχώρηση των ελληνικών αρχών στις 26 Αυγούστου (8 Σεπτ.), η αντίστροφη μέτρηση για την ελληνική Σμύρνη είχε αρχίσει. Την επόμενη μέρα, οι πρώτοι Τουρκοί Ιππείς μπήκαν στην πόλη και στις 28 Αυγούστου (9 Σεπτ.) έφτασε ο Στρατιωτικός Διοικητής της πόλης Νουρεντίν πασάς, που κατέλυσε στην κατοικία του 'Ελληνα Υπατου 'Αρμοστή. Με σχετική προκήρυξη δήλωσε ότι η τιμή, ή ζωή και ή περιουσία των κατοίκων θα γίνονταν σεβαστές. Με την ίδια προκήρυξη, απαγόρευσε την κυκλοφορία των κατοίκων μετά τις 7 το βράδυ.

Παρά τις καθυστερημένες διαταγές του Νουρεντίν, οι λεηλασίες καταστημάτων και σπιτιών, οι εκβιασμοί, οι άρπαγές γυναικών και οι φόνοι, που είχαν αρχίσει από την προηγούμενη, συνεχίζονταν σε έντονότερο βαθμό. Οι τουρκοί πανηγυρισμοί κορυφώθηκαν με την είσοδο του Μ. Κεμάλ και του επιτελείου του στην πόλη, στις 29 Αυγούστου (11 Σεπτ.) Την ίδια μέρα, θανατώθηκε από τον τουρκικό όχλο ο Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, σάν ένοχος εσχάτης προδοσίας γιατί «ὡς Ὀθωμανὸς υπήκοος υπηρέτησε μετὰ φανατισμοῦ τὴν Ἑλλάδα, πρωτοστατήσας εἰς πάντα ἐναντίον τοῦ τουρκικοῦ καθεστώτος κατὰ τὸ τριετὲς διάστημα τῆς ἐλληνικῆς κατοχῆς»⁴.

Οι λεηλασίες, οι εξευτελισμοί και οι φόνοι των απροστάτευτων 'Ελλήνων και 'Αρμενίων συνεχίζονται χωρίς διακοπή. Ἡ κορύφωση στο δράμα φτάνει στις 31 Αυγούστου (13 Σεπτ.), με την έκρηξη της πυρκαγιάς στην αρμενική συνοικία. Καίγονται τὸ αρμενικὸ νοσοκομεῖο, ἡ αρμενικὴ μητρόπολη και ἡ αρμενικὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, μαζί με τοὺς πρόσφυγες που είχαν καταφύγει ἐκεῖ.

Ταυτόχρονα, νέες πυρκαγιές αρχίζουν στις ελληνικές συνοικίες που, με λίγες εξαιρέσεις, καταστράφηκαν στὸ σύνολό τους μαζί με όλα τὰ ἐλληνικὰ ἐμπορικὰ καταστήματα, φιλανθρωπικὰ ἰδρύματα, ξένα προξενεῖα και τράπεζες. Ὅσα κτήρια δὲν ἦταν ἀπὸ τὴν κατασκευή τους δυνατό νὰ πυρποληθοῦν, καταστρέφονταν με βόμβες. Με τὸν τρόπο αὐτὸ καταρρίφθηκαν τὸ Γαλλικὸ Προξενεῖο, τὸ Θέατρο τῆς Σμύρνης, τὸ Ξενοδοχεῖο «Κραῖμερ», ἡ Ἑλληνικὴ Λέσχη, και ἄλλα κτήρια που στόλιζαν τὴν παραλία τῆς πόλης.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στὰ πρῶτα κτήρια που χάθηκαν ἀπὸ τὴ φωτιά ἦταν ὁ πυροσβεστικὸς σταθμὸς τῆς Σμύρνης, ἐνὼ ἀπομονώθηκαν με ἐπιμέλεια οἱ ὕδαταγωγοὶ Χαλκῆς Βουνάρ, που χρησίμευαν για τὴν ὕδρευση τῆς πόλης και τὴν κατάσβεση τῶν πυρκαγιῶν⁵. Ἔτσι, με λίγες ἐξαιρέσεις,

4. AB, φάκελος 317, δ.π., σ. 3.

5. AB, φάκελος 317, δ.π., σ. 4.

ἀποτεφρώθηκε ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ πόλη τῆς Σμύρνης ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τουρκικὴ καὶ τὴν ἐβραϊκὴ συνοικία, τὸ Τελωνεῖο καὶ τὴν Ἑθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος, ποὺ μεταβλήθηκε σὲ τηλεγραφεῖο καὶ ταχυδρομεῖο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς τουρκικῆς κατοχῆς.

Ἡ πυρκαγιά συνεχίστηκε ὡς τὶς 4 (17) Σεπτεμβρίου. Στὴ διάρκεια τῶν ἐκρήξεων ποὺ προκαλοῦσε τὶς πέντε νύχτες ποὺ μεσολάβησαν, οἱ κάτοικοι ἐβγαίνουν στὸ δρόμο γιὰ νὰ σωθοῦν ἐνῶ, σύμφωνα μὲ τὴν προκήρυξη τοῦ Στρατιωτικοῦ Διοικητῆ, ἡ κυκλοφορία ἀπαγορευόταν ἀπὸ τὶς 7 τὸ βράδυ. Ἔτσι, οἱ τουρκικὲς περίπολοι τοὺς καλοῦσαν νὰ ἐπιστρέψουν στὰ σπίτια τους, πράγμα ἀδύνατο, καὶ στὴ συνέχεια τοὺς πυροβολοῦσαν γιὰ παράβαση τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου.

Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ὑπολογίζει τὸν ἀριθμὸ τῶν ὁμογενῶν ποὺ χάθηκαν στὴν πυρκαγιά σὲ 25 χιλιάδες, ἐνῶ ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν θυμάτων ἀπὸ 27 Αὐγούστου (9 Σεπτ.) μέχρι 4 (11) Σεπτεμβρίου φτάνει, κατὰ τὴν ἴδια ἐκτίμηση, τὶς 50 χιλιάδες. Στὸν ἀριθμὸ αὐτὸν πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ 15 χιλιάδες περίπου Ἀρμένιοι ποὺ χάθηκαν στὴν καταστροφή.

Οἱ ξένες παροικίες εἶχαν, στὸ μεγαλύτερο μέρος τους, ἐγκαταλείψει τὴν πόλη ἀπὸ τὴν πρώτη μέρα τῆς πυρκαγιᾶς μὲ πλοῖα ποὺ εἶχαν διατεθεῖ εἰδικὰ γι' αὐτὲς καὶ μὲ τὴν προστασία ἀγγεμάτων ἀντίστοιχων τῆς ἐθνικότητάς τους. Ὁ ὑπόλοιπος χριστιανικὸς πληθυσμὸς συνέχιζε νὰ περιπλανιέται στοὺς δρόμους χωρὶς τροφή καὶ στέγη, περιμένοντας «τὴν ἐξ ὕψους βοήθεια».

Τὸ τελειωτικὸ χτύπημα ἤρθε μὲ τὴ διαταγὴ τοῦ Στρατιωτικοῦ Διοικητῆ ποὺ ὀρίζε πὼς ὅλοι οἱ Ἕλληνες, ἀκόμα καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ ὑπῆκοοι, ἀπὸ 17 ὡς 45 χρόνων, θεωροῦνταν αἰχμάλωτοι πολέμου καὶ ἡ ἀναχώρησή τους ἀπαγορευόταν μὲ ποινὴ θανάτου. Οἱ ὑπόλοιποι, γέροντες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ,μποροῦσαν νὰ φύγουν μέχρι τὶς 17 (30) Σεπτεμβρίου μόνο ἂν ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ κανονικὰ διαβατήρια. Ὅσοι ἔμεναν μετὰ τὸ τέλος τῆς προθεσμίας, θὰ ὀδηγοῦνταν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Παρόμοια ἦταν ἡ τύχη τῶν χριστιανικῶν πληθυσμῶν στὴ χερσόνησο τῆς Ἐρυθραίας, στὶς Κυδωνίες, στὴν περιοχὴ τῆς Προποντίδας, στὴ βορειοδυτικὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀκόμα καὶ σὲ ὅσες μικρασιατικὲς περιοχὲς δὲν εἶχε φτάσει ὁ ἑλληνικὸς στρατός. Ἔτσι, τρία χρόνια, τρεῖς μῆνες, τρεῖς ἐβδομάδες καὶ τρεῖς μέρες ἀπὸ τὴν ἀπόβαση τῶν ἑλληνικῶν στρατευμάτων στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης (15 Μαΐου 1919), κατέφερε τὸ ὄνειρο τῆς Μεγάλης Ἰδέας συμπαράσέρνοντας στὴν πτώση του ἐνάμισι ἐκατομύριο Μικρασιάτες στὸ δρόμο τοῦ ξεριζωμοῦ καὶ τῆς προφυγῆς. Οἱ ἐπιπτώσεις καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀφίξής τους στὸν ἐλλαδικὸ ὡς εἶναι γνωστά⁶. Γνωστὸ εἶναι, ἀκόμα, καὶ τὸ ποῦ πέφτει

6. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Α. Πρωτονοτάριου, *Τὸ Προσφυγικὸν Ζήτημα*, Ἀθήνα 1929. Α. Ι. Αἰγίδου, *Ἡ Ἑλλάς χωρὶς τοὺς Πρόσφυγας*, Ἀθήνα 1934. Ν. Δ. Μανούση, «Ἡ συμ-

τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς εὐθύνης γιὰ τὴν καταστροφή. Ἐνδεικτικά, δύο σχεδὸν μῆνες πρὶν τὴν πυρκαγιά, ἔγραφε ὁ διπλωματικὸς συνεργάτης τῆς *Sunday Times* τοῦ Λονδίνου:

«*Ἀσχετα μὲ τὴ γνώμη ποὺ ἔχει ὁ καθένας γιὰ τὸ δίκαιο ἢ τὸ ἄδικο τῶν ἐλληνικῶν πόθων γιὰ τὴ Μικρὰ Ἀσία, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι ὁ ἐλληνικὸς λαὸς ἔτυχε βδελυρῆς συμπεριφορᾶς ἀπὸ συμμαχικά ἔθνη. . . μπροστὰ στὴν ἀνικανότητα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων νὰ διατυπώσουν τὴν ἴδια τους τὴν πολιτική*»⁷.

*

Τὸ κείμενο ποὺ ἀκολουθεῖ ἀποτελεῖ ἔκθεση τοῦ τότε Μητροπολίτη Ἐφέσου Χρυσόστομου Χατζησταύρου γιὰ τὰ γεγονότα ποὺ προηγήθηκαν καὶ ἀκολούθησαν τὴν καταστροφή τῆς Σμύρνης, ὅπως τὰ ἔζησε σὰν αὐτόπτης μάρτυρας. Τὸ πρωτότυπο τῆς ἔκθεσης βρίσκεται στὰ Ἀρχεῖα τοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικοῦ (ΓΕ 1922/Α' Πολιτική, *Ἐκθεσις Μητροπολίτου Ἐφέσου Χρυσόστομον*, 2 Ὀκτωβρίου 1922).

Μικρασιάτης κι ὁ ἴδιος, γεννήθηκε στὸ Αἰδίني στὰ 1880. Παρακολούθησε ἐγκύκλιες σπουδὲς στὸ Πυθαγόρειο Γυμνάσιο τῆς Σάμου, συνέχισε στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τῆς Χάλκης, ἀπ' ὅπου καὶ ἀποφοίτησε μὲ ἄριστα (1902), καὶ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Λαζάνης. Μὲ τὴν ἐπιστροφή του στὴν Ἑλλάδα χειροτονήθηκε διάκονος καὶ ὑπηρέτησε σὰν ἀρχidiaκονος τοῦ Μητροπολίτη Δράμας, καὶ ἀργότερα Σμύρνης, Χρυσόστομου. Στὰ 1910, τὸν ἀκολούθησε στὴ Σμύρνη, ὅπου χειροτονήθηκε Ἐπίσκοπος Τράλλεων καὶ ὑπηρέτησε σὰν βοηθὸς τοῦ Μητροπολίτη Σμύρνης. Συνδέοταν μὲ στενὴ φιλία μὲ τὸν ἐθνομάρτυρα Χρυσόστομο, μὲ τὸν ὁποῖο συνεργάστηκε σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῶν διωγμῶν, 1910-1919, γιὰ τὴν περίθαλψη καὶ ἐμπύχωση τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς περιοχῆς.

Στὰ 1913, τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο τὸν προήγαγε σὲ Μητροπολίτη Φιλαδελφείας «*εἰς ἀνταμοιβὴν τῶν πρὸς τὸ Ἔθνος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ὑπηρεσιῶν του*». Ἡ ἔντονη ἐθνικὴ του δράση, ποὺ συνεχίστηκε ἀμείωτη ἀπὸ τὴ νέα

βολὴ τῶν προσφύγων εἰς τὴν οἰκονομικὴν πρόοδον τῆς χώρας μας», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, ΙΑ' (1963), σ. 193-219. Ν. Ε. Μηλιώρη, «Ἡ πνευματικὴ εἰσφορά τῶν Μικρασιατῶν», *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, δ.π., σ. 106-112. Ἀφιέρωμα *Οἰκονομικοῦ Ταχυδρόμου* γιὰ τὸ ρόλο τῶν Μικρασιατῶν στὴν ἐλληνικὴ οἰκονομία, Σεπτέμβριος 1973. Γ. Τενεκίδη, *Ἡ συμβολὴ τῶν Μικρασιατικῶν πατρίδων στὴ Διάπλαση τοῦ Σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ*, Θεσσαλονίκη 1977.

7. Τὸ κείμενο τοῦ ἄρθρου τηλεγραφήθηκε ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Πρεσβεία στὸ Λονδίνο στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν (ΓΕ 1922. Δελτία Τύπου περὶ ἐκκενώσεως Μικρᾶς Ἀσίας, τηλεγράφημα ἀριθ. 2502/30 Ἰουλίου 1922).

του θέσης, ὁδήγησε στὸ νὰ καταδικαστεῖ σὲ θάνατο ἀπὸ τὸν Τοῦρκο Διοικητὴ τῆς περιοχῆς Ραχμὴ Μπέη. Ἡ ποινὴ αὐτὴ δὲν ἐκτελέστηκε, ὕστερα ἀπὸ παρέμβαση τῶν τριῶν Δυνάμεων. Στὰ 1919, μετατέθηκε στὴ Μητρόπολη Ἐφέσου ἀπ' ὅπου καὶ συνέχισε τοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐλληνικῆς διοίκησης μέχρι καὶ τὴ μικρασιατικὴ καταστροφὴ.

Μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴν Ἑλλάδα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1922, διορίστηκε ἀποκριστὰς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὴν περίθαλψη τῶν προσφύγων. Λίγους μῆνες ἀργότερα, ἐκλέχτηκε Μητροπολίτης Βeroίας καὶ Ναούσης, ἐνῶ τὸ 1924 τοῦ ἀνατέθηκε ἡ διαποίμανση τῆς νέας, τότε, Μητρόπολης Φιλίππων καὶ Νεαπόλεως, ὅπου καὶ ὑπηρέτησε ὡς τὴν ἐκλογὴ του στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο Ἀθηνῶν, στίς 14 Φεβρουαρίου 1962. Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ παύτηκε τὸν Μάιο τοῦ 1967 μὲ εἰδικὴ πράξη τῆς δικτατορικῆς κυβέρνησης (ΑΝ. 3, 11.5.67) καὶ στὴ συνέχεια ἰδιώτευσε ὡς τὸ θάνατό του.

Ἡ δράση τοῦ Χρυσόστομου δὲν περιορίστηκε στοὺς ἐθνικοὺς ἀγῶνες. Ἐκπροσώπησε τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος σὲ πολλὰ συνέδρια καὶ ἀποστολὲς καὶ σὰν ἀντιπρόσωπος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου εἶχε τὴν προεδρίαν τῆς Πανορθόδοξης Διάσκεψης τῆς Ρόδου (1961). Σὰν Ἐπίσκοπος Τράλλεων, ὑπῆρξε διευθυντὴς τοῦ περιοδικοῦ τῆς Μητρόπολης Σμύρνης *Ἱερός Πολύκαρπος*, σὰν Μητροπολίτης Ἐφέσου, ἐξέδωσε τὸ ἐπιστημονικὸ παράρτημα τῆς *Ἐκκλησιαστικῆς Ἀλήθειας* *Ὁ Νέος Ποιμὴν* (1919-1923) καὶ τὸ ἐπίσημο ὄργανο τῆς Μητρόπολης *Ἐφεσος*, ἐνῶ σὰν Μητροπολίτης Νεαπόλεως καὶ Καβάλλας, τὸ ὄργανο τῆς Μητρόπολης *Ἀπόστολος Παῦλος*.

Τὸ πρῶτο προσωπικὸ του δημοσίευμα εἶχε τίτλο *Αἱ περὶ τῶν Ἠσυχαστῶν τῆς ΙΔ' ἑκατονταετηρίδος καὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν ἔριδες* (Λειψία 1904). Ἀκολούθησαν πλῆθος ἄλλα δημοσιεύματα, κυριότερα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι τά: *Μελετήματα Α'*, *Μελετήματα Β'* (Ἀθήνα 1948), *Αἱ Παραβολαὶ τοῦ Κυρίου εἰς στίχους* (Ἀθήνα 1949), *Ὁ Κ. Ἡ. Ἱ. Χριστὸς ὡς πρότυπον ἠθικοῦ βίου* (Ἀθήνα 1966) κ.ἄ. Τὰ πεπραγμένα τῆς Ἀρχιεπισκοπείας του ἔχουν ἐκδοθεῖ σὲ τρεῖς τόμους, ἐνῶ ἡ μέχρι τὸ 1960 δράση του περιγράφεται στὸ ἔργο *Τιμητικὸς τόμος ἐπὶ τῷ Ἱωβηλαίῳ τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Φιλίππων-Νεαπόλεως-Θάσου Χρυσόστομου* (Καβάλα 1960).

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΣΟΛΟΜΩΝΙΔΟΥ

Δέσποτα Παναγιώτατε,

Τῇ τοῦ Παντοδυνάμου χάριτι καὶ ἀρωγῇ Ὅστις ἐρρύσατό με ἐκ στόματος λέντος καὶ ἀπὸ τῶν μαιφόνων καὶ αἵματοβορέκτων χειρῶν τῶν βαρβάρων κατακτητῶν, καὶ εἶτα πρὸς τὴν Μεγάλην ἡμῶν Ἐκκλησίαν, ὡς εἰς μητέρα φιλόστοργον καὶ συμπαθῇ πρὸς τὰς συμφορὰς τῶν τέκνων αὐτῆς ἀποβλέπουσαν, στρέφων τῆς ψυχῆς καὶ τῆς καρδίας τὰ ὅμματα, ἐνώπιον Αὐτῆς, ἐπιθυμῶ νὰ ἐκχύσω τὸν ἐνδόμυχόν μου πόθον καὶ τῶν τέκνων Αὐτῆς τὰ παθήματα, ἐξιστορῶν νὰ ἐπικαλεσθῶ τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας Αὐτῆς ὑπὲρ τῶν μακαρίων ψυχῶν τῶν πυρὶ καὶ σιδηρῷ τελειωθέντων ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ τὰς θεοπειθεῖς δεήσεις πρὸς κατάπαντι δεινῶν, συμφορῶν πρωτοφανοῦς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἔθνους καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ἀγριότητος καὶ πρὸς διαφύλαξιν καὶ περισώσιν χιλιάδων ψυχῶν εὐρισκομένων εἰσέτι μεταξὺ τῶν βαρβάρων καὶ κακοῦργων.

Διὰ τοῦ τελευταίου πρὸ τῶν τραγικῶν γεγονότων τηλεγραφήματός μου¹, ἐπαναλαβὼν τὴν ταπεινὴν ἱκεσίαν, περὶ ἀποστολῆς πλοίων, πρὸς παραλαβὴν τῶν δικαίως πανικοβληθέντων, διετύπον τὴν ἰδέαν ὅτι ἀπεκδύομαι πάσης εὐθύνης. Ἐβλεπον μακρόθεν, Παναγιώτατε Δέσποτα, τὴν καταγίδα μαύρην καὶ ἀπειλητικὴν μυκωμένην, ἐλάμβανον ὑπ' ὄφιν τὸν ἀπάνθρωπον καὶ ἄγριον τῶν Τούρκων χαρακτήρα καὶ τὸ φιλέκδικον αὐτῶν πνεῦμα, τὸ διδακτικώτατον τῆς μαρτυρικῆς τοῦ Ἀϊδινίου² πόλεως παράδειγμα καὶ μετὰ δακρύων ἀγωνίας προσέβλεπον εἰς τὰ μέλλοντα νὰ συμβῶσι.

Ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτων προβλέψεων καὶ αἰσθημάτων κατῆλθον ἐκ Κορδελιοῦ τὸ Σάββατον 27 τοῦ μηνὸς Αὐγούστου (9 Σεπτ.)³ καὶ περὶ ὥραν 11ην εὐρι-

1. Τὸ κείμενο τοῦ τηλεγραφήματος βρίσκεται στὸ φάκελο ΥΕ/Α' Πολιτικῆ/1922/Α5/VI Περὶ ἐκκένωσης Μ. Ἀσίας καὶ συνομολογήσεως ἀνακωχῆς. Σὲ ἀντίστοιχα τηλεγραφήματα τῶν κατὰ τόπους ἀντιπροσώπων τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Σμύρνης (Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους (ΓΑΚ), Ὑπότη Ἀρμοστεία Σμύρνης 1921-1922, Τμῆμα Δημοσίας Ἀσφαλείας, φάκελοι 67-70), ἡ ἀπάντησις ἦταν ὅτι οἱ πληθυσμοὶ ἔπρεπε νὰ συγκρατηθοῦν στὶς περιφέρειές τους καὶ νὰ ἐμποδισθεῖ ἡ καθόδός τους στὴ Σμύρνη, ὅπου δὲν ὑπῆρχε εὐχέρεια στέγασης καὶ διατροφῆς τους. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα τηλεγραφήματα, ἐλάχιστοι ἦταν ἐκεῖνοι ποὺ πίστευαν ὅτι θὰ ἐγκατέλειπαν τὶς ἐστίες τους ὀριστικά.

2. Πρόκειται γιὰ ἀναφορά στὴν πυρπόλησις τοῦ Ἀϊδινίου ποὺ ἐγίνε μετὰ τὴν προσωρινὴ ἀποχώρησις τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, στίς 15 Ἰουνίου 1919. Ὁ Μ. Ροδᾶς (Ἡ Ἑλλάδα στὴν Μικρὰ Ἀσία, Ἀθήνα 1950, σ. 100) ἀναφέρει ἐπιγραμματικά: «Ἡ εὐήμεροῦσα πόλις τοῦ Ἀϊδινίου ἐντὸς τριῶν ἡμερῶν μετεβλήθη εἰς ἓνα ἀπέραντον καὶ φρικτὸν νεκροταφεῖον. . . Ὅταν ἐπανῆλθεν ὁ Ἑλληνικὸς στρατὸς εἰς τὸ Ἀϊδίνιον μόνον πτώματα καὶ ἐρεπιτωμένας οἰκίας εὗρεν».

3. Σὲ ὅλο τὸ κείμενο χρησιμοποιεῖται τὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο. Γιὰ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη δίνονται μέσα σὲ παρένθεσις οἱ ἡμερομηνίες τῶν γεγονότων σύμφωνα μὲ τὸ νέο ἡμερολόγιο.

σκόμην εἰς τὴν Μητροπόλιν Σμύρνης, ὅπου παρὰ τὸ σύνθηρες, χαρακτηριστικῶς ἐβασίλευεν ἡσυχία. Αἱ θύραι τῶν γραφείων ἦσαν κεκλεισμέναι, οἱ ὑπάλληλοι ἀπουσίαζον καὶ μόνος ὁ Ἀρχιδιάκονος ἐδέχετο εἰς τὸ γραφεῖον τοὺς ὀλίγους προσερχομένους. Παρὰ τοῦτου μαθὼν ὅτι ὁ Ἀείμνηστος ἐν Χριστῷ ἀδελφός⁴ εὗρίσκετο ἐντὸς τοῦ κοιτῶνος τοῦ ἐσπευσα πρὸς συνάντησίν του καὶ εὐρὼν αὐτὸν καταγινόμενον εἰς τὴν ταξιθέτησιν τῶν ἀρχιερατικῶν ἀμφίων του, συνέστησα αὐτῷ νὰ προβῶμεν εἰς ὕστατον διάβημα παρὰ τοῖς Προξένοις τῶν Ἀνάμεων, ἐπ' ἐλπίδι νὰ ἐπιτύχωμεν παρ' αὐτῶν, ἀφοῦ ἤδη εἶχον ἀναχωρήσει αἱ Ἑλληνικαὶ Πολιτικαὶ καὶ Στρατιωτικαὶ Ἀρχαί⁵, τὴν παράδοσιν τῆς πόλεως κατόπιν συμφωνίας καὶ ὑπογραφῆς ὧρων ὁ πρῶτιστος τῶν ὁσίων θὰ ἦτο ἡ παροχὴ γενικῆς ἀμνηστίας πρὸς πάντας τοὺς ἐκδηλώσαντας τὰ αἰσθήματα αὐτῶν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴν κατοχὴν καὶ τοὺς πολιτικῶς κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Τούρκων πταίσαντας. Ἐνῶ δὲ καὶ ἐκεῖνος εἰς τοῦτο συμφωνήσας, ἡτοιμάζετο νὰ ἀναχωρήσῃ μετ' ἐμοῦ ὅπου δεῖ, ἡγγέλθη πρὸς ἡμᾶς ὅτι ἀπόσπασμα τουρκικοῦ ἱππικοῦ παρακολουθούμενον ὑπὸ ἀγρίων τὴν ὄψιν, καὶ τὰς διαθέσεις ὀρεσιβίων ληστῶν εἰσῆλθον εἰς τὴν πόλιν. Οἱ ἐν τῷ αὐλογύρῳ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς διαμείνοντες χιλιάδες πρόσφυγες κατελήφθησαν ὑπὸ τρόμον καὶ οἱ θρῆνοι καὶ οἱ ὀδυρμοὶ τῶν γυναικοπαίδων καὶ αἱ ἀπέλπιδες αὐτῶν ἐκκλήσεις κατασυνέτριβον τὴν καρδίαν μας. Προέτρεψα τότε τὸν ἀείμνηστον νὰ περιορισθῶμεν καὶ ἔως ὅτου ὁ τακτικὸς στρατὸς καταλάβῃ τὴν πόλιν καὶ ἐγκατασταθῶσιν αἱ Ἀρχαί. Κι' ἀπεδέχθη μὲν τοῦτο, ἀλλ' ἔχων ἰδιαίτερας πληροφορίας, καθ' ὅς μολὶς τὴν 4ην μ.μ. ὥραν τῆς αὐτῆς ἡμέρας ἦτο δυνατόν νὰ φθάσῃ τὰ πρῶτα τμῆματα τῆς πρωτοπορείας τοῦ ἐχθροῦ, ἀνέβαλε τὴν ἐκ τῆς Μητροπόλεως ἔξοδον. Ματαιωθέντος οὕτω τοῦ σκοποῦ τῆς εἰς Σμύρνην καθόδου μου, ἐξῆλθον τῆς Μητροπόλεως, ἵνα μεταβῶ εἰς Κορδελιό. Ἀτυχῶς ὁμως

4. Ἀναφορὰ στὸ Μητροπολίτη Σμύρνης Χρυσόστομο Καλαφάτη. (Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του, μετὰξὺ ἄλλων, Χρ. Σ. Σολομωνίδης, *Ὁ Σμύρνης Χρυσόστομος*, Ἀθήνα 1971, 2 τόμοι). Οἱ Μητροπολίτες Ἐφέσου καὶ Σμύρνης συνδέονταν φιλικὰ καὶ συνεργάζονταν στενὰ. Μοιράζονταν τίς ἴδιες βενιζελικὲς θέσεις καὶ λίγες μέρες πρὶν τὴ συνάντησιν ποὺ περιγράφεται ἔδω, εἶχαν ἀπειθυνέι τὸ παρακάτω τηλεγράφημα στὸν Βενιζέλο: «Σὰς ἐξορκίζομεν πρὸς σωτηρίαν ἐπιθανατίου ἑλληνισμοῦ Μικρᾶς Ἀσίας, σπεύσατε λάβετε ἐσχάτους ὑφίστας ἀποφάσεις» (ΑΒ, Ἀλληλογραφία Βενιζέλου μὲ προσωπικότητες τῆς ἐποχῆς (1897-1935), φάκελος 317). Ἡ ἀπάντησις τοῦ Βενιζέλου, μὲ ἡμερομηνία 9 Σεπτεμβρίου 1922, ἔφθασε ἀργά: «Ἐνόπιον ἑθνικῆς καταστροφῆς εἶμαι δυστυχῶς ἀνίσχυρος πρᾶξω τι. Παρακαλῶ ὑποδείξετε τί νομίζετε ὅτι δύναμαι ἐκληπαρίσαι παρὰ τῶν συμμάχων δεδομένου ὅτι οὐδέποτε στέργουσιν εἰς στρατιωτικὴν παρέμβασιν ἥτις μόνον θὰ ἦτο ἀποτελεσματικὴ» (ΑΒ, δ.π., φάκελος 317).

5. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ ἀποχώρησις τῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἀρχῶν εἶχε ὀλοκληρωθεῖ τὴν προηγούμενην, 26 Αὐγούστου (8 Σεπτεμβρίου), μὲ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ Ὑπατοῦ Ἀρμοστή Ἀριστείδη Στεργιάδη, ἀφοῦ εἶχε προηγηθεῖ ὁ ἀπόπλους τοῦ Νάξου, ποὺ μετέφερε τοὺς Ἑλλήνες δημοσίους ὑπαλλήλους καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ὑπάτης Ἀρμοστείας.

μόλις ἔφθασα πρὸ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Πολυκάριπου, ὁμοβροντία πυροβολισμῶν ριπτομένων παρὰ πολιτῶν Τούρκων, λεηλατούντων τὰ καταστήματα τῶν ὁμογενῶν ἐπὶ τῆς Εὐρωπαϊκῆς ὁδοῦ, μὲ ἠνάγκασε νὰ δεχθῶ τὴν αὐθορμητῶς παρασχεθεῖσαν μοι φιλοξενίαν ἀγνώστου Φραγκισκανοῦ μοναχοῦ τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἁγίας Μαρίας, ὅστις προφυλάξας με ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ταύτῃ, ὠδήγησέ με μετὰ τὴν κατάπαυσιν τῶν πυροβολισμῶν τῇ συνοδείᾳ Ἰταλῶν στρατιωτικῶν εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν τῶν Καθολικῶν, ἐν ἣ ἔτυχον ἀδελφικῆς πρᾶγματι ὑποδοχῆς, παρὰ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Σεβ. κ. Γκαλέγκα καὶ παρὰ τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν κληρικῶν τῶν ὑπηρετούντων ἐν τῷ καθεδρικῷ Ναῷ.

Ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ Ναοῦ τούτου, φρορουρμένον ὑπὸ δυνάμει Γάλλων ναυτῶν, ἐχόντων ἐπὶ κεφαλῇς φιλάνθρωπον λοχαγόν, κατέφηνον, ὡς ἐξηκριβώσεν ἡ ὑπηρεσία παροχῆς ἄρτου εἰς αὐτούς, δύο χιλιάδες ἑπτακόσια πεντήκοντα γυναικόπαιδα. Ἐκ τοῦ κρησφυγέτου μου παρηκολούθουν τὰ ἐν τῇ πόλει καὶ τοῖς πέριξ συμβαίνοντα καὶ δι' ἀπεσταλμένων μου ἱερέων καθολικῶν καὶ ἄλλων φιланθρώπων ξένων ὑπηκόων προσεπλάθουν κατὰ τὸ δυνατόν νὰ φανῶ χρήσιμος. Ἡ ἐκ τοῦ κρησφυγέτου ἐξοδος ἦτο ἀπολύτως ἀδύνατος, διότι ἡ μανία τῶν ἐπιδρομέων κατὰ τῶν κληρικῶν κυρίως, δὲν εἶχεν ὅρια καὶ ἐφρονεόντο οὗτοι μόλις ἐμφανιζόμενοι.

Τὸ Σάββατον τοῦτο μέχρι τῆς ἐσπέρας συνέβησαν τὰ ἐξῆς γεγονότα. Διενεργήθησαν σφαγαί, διαρπαγαὶ καὶ ἀτιμώσεις μετ' ἀνηκούστου σκληρότητος, ἐν τοῖς Προαστείοις τῆς Σμύρνης, ὧν οἱ κατορθώσαντες νὰ διασωθῶσι πληθυσμοὶ κατέφηνον ἡμίγυμνοι εἰς Σμύρνην. Ἐν Βουρνόβα καὶ Βουτζᾶ, ὅπου αἱ θηριώδεις ἐξέλικτον εἰς τὸ κατακόρυφον, δὲν ἐφείσθησαν οἱ κακοῦργοι καὶ αὐτῶν τῶν ξένων ὑπηκόων καὶ κυρίως τῶν Ἀγγλῶν, τὸ κατὰ τῶν ὁποίων μῖσος ἐξεδηλοῦτο ποικιλοτρόπως. Κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην, ὡς ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω, ὑπέστησαν μαρτυρικὸν θάνατον οἱ διακεκριμένοι κληρικοὶ, ὁ ἀρχιερατικὸς Ἐπίτροπος ἐκ Βουτζᾶ ἀείμνηστος ἀρχιμανδρίτης Ἰάκωβος Ἀρχατζικάκης, σφαγείς ἐν τῷ ἐπιτροπικῷ τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου καὶ ὁ προϊστάμενος τῆς κάτω συνοικίας τοῦ αὐτοῦ προαστείου ἀοίδιμος ἀρχιμανδρίτης Ἀθανάσιος Νικολόπουλος, ὃν οἱ κακοῦργοι ἐπετάλωσαν ζῶντα εἰς τοὺς πόδας εἰς τὸ στήθος καὶ κατόπιν κατέσφαξαν. Ἐφείσθησαν μόνον τοῦ ἐφημερίου Ἀρχιμανδρίτου Νήφωνος, ὅστις ὅμως, ὡς ἐπληροφορήθη, μετὰ διήμερον ἀπέθανεν ἐκ συγκοπῆς καρδίας⁶. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν αἱ σφαγαὶ καὶ αἱ ἀτιμώσεις καὶ αἱ καταστροφαὶ διενεργήθησαν ἐν μεγάλῃ κλίμακῃ εἰς τὴν Ἀρμενικὴν συνοικίαν Σμύρνης, ὅπου εἶχον καταφύγει καὶ πολλοὶ ὁμογενεῖς ἰδίως ἐκ τῆς ἐπαρχίας Φιλαδελφείας. Πενκοὶ πυροβολισμοὶ ἐκκρήξεις χειροβομβίδων ἠκούοντο καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν, ὅμολοι δὲ γυναικοπαίδων ὁμογενῶν καὶ Ἀρμενίων κατέφηνον πανικό-

6. Ἡ ὑπογράμμιση ὑπάρχει στὸ πρωτότυπο κείμενο.

βλητοι και σχεδόν ήμῖνυνοι πρὸ τῆς καθολικῆς Μητροπόλεως, θεόθεν οἱ πρῶ-
γματι Χριστιανοὶ πρὸς ἐργασθέντες καθολικοὶ κληρικοί, ὡδήγουν αὐτοὺς πρὸς
διάσωσιν εἰς διάφορα καθολικά ἱδρύματα.

Τὴν αὐτὴν ἡμέραν περὶ ὥραν 2αν μ.μ. ἀστυνόμος προσελθὼν παρὰ τῷ ἐν τῇ
Μητροπόλει παραμείναντι καὶ μὴ προφθάσαντι νὰ κρυβῇ προσωρινῶς ἀειμνή-
στῳ Μητροπολίτῃ Σμύρνης κυρῷ Χρυσόστομῳ διέταξεν αὐτὸν νὰ μεταβῇ παρὰ
τῷ Φρουράρχῳ Συνταγματάρχῃ Σαλὶχ Ζεκῇ, ἔχοντι νὰ ἀνακοινώσῃ διαταγάς.

Ἄνευ ἀντιρρήσεως ἐπιβὰς οὗτος ἀμάξης, μετέβη εἰς τὸ Διοικητήριον, ὅπου
ἐγένετο φιλοφρονῶς δεκτὸς παρὰ τοῦ Φρουράρχου διατάξαντος αὐτὸν νὰ ἐκδώσῃ
ἐγκύκλιον, ἵνα καθησυχάσῃ τοὺς Χριστιανούς καὶ προτρέψῃ αὐτοὺς νὰ παραδώ-
σῃ τὰ ὅπλα καὶ τοὺς κεκρυμμένους Ἕλληνας ἀξιωματικούς καὶ στρατιώτας.
Δι' αὐτοκινήτου παραχωρηθέντος παρ' Ἀμερικανοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ Ναυτικοῦ,
τυχαίως ἐκεῖ παρευρεθέντος, ἐπέστρεψεν ὁ αἰδιδίμος εἰς τὴν Μητρόπολιν καὶ
ἐργασθεὶς μετὰ τῶν ἀδελφῶν αὐτοῦ συντάξε καὶ ἀντέγραψεν εἰς πολλὰ ἀντί-
γραφα ἐγκυκλίουں σχετικὰς πρὸς τὴν ἣν εἶχε λάβει διαταγὴν καὶ ἐτοιχοκόλλη-
σεν αὐτάς διὰ τοῦ ὑπῆρέτου του εἰς τὰ κεντρικώτερα μέρη τῆς Σμύρνης. Κατά-
κοπος ἐκ τῆς ἐργασίας ταύτης καὶ ἐκ τῶν προηγηθεῖσάν ἐπὶ τόσας ἡμέρας
ταλαιπωριῶν καὶ ἀγρυπνιῶν, περὶ ὥραν 7ην μ.μ. ἠθέλησε νὰ ἀναπαυθῇ. Μετὰ
παρέλευσιν ὅμως ὀλίγων λεπτῶν ἐπέστρεψεν εἰς τὸ γραφεῖον του καὶ λαβὼν
ἀνὰ χεῖρας τὴν Ἀγίαν Γραφὴν ἐμελέτα πλήρως λύπης καὶ ὀδύνης, ὅτε τὴν 7:30
μ.μ. ἐσταμάτησε πρὸ τῆς Μητροπόλεως αὐτοκινήτου στρατιωτικὸν συνοδονό-
μενον ὑπὸ δύο λοχαφῶν ἐπιπέων Τούρκων. Ὁ ἐν τῷ αὐτοκινήτῳ ἀστυνόμος
ἀνελθὼν εἰς τὸ Γραφεῖον τοῦ Μητροπολίτου ἀνεκοίνωσεν αὐτῷ ὅτι κατὰ διατα-
γὴν τοῦ αὐτοῦ Φρουράρχου καλεῖται εἰς τὸ Φρουραρχεῖον αὐτὸς καὶ δύο ἢ τρεῖς
ἐκ τῶν προκρίτων. Εὐρεθεὶς πρὸ τῆς τοιαύτης ἀξιώσεως ὁ ἀείμνηστος διέταξε
καὶ ἐκάλεσαν τοὺς ἐκ τῶν Δημογερόντων ἀγαπητοὺς ὡς ὑπέθετε παρὰ τοῖς
Τούρκοις ἀειμνήστους Νικόλαον Τσουρουκτσόγλου καὶ Δ. Κλιμάνογλου⁷, μεθ'
ὧν συνοδεῖα τοῦ ἀστυνόμου καὶ τῶν ἐπιπέων μετέβη εἰς τὸ Διοικητήριον. Τί ἐν

7. Ὁ Ν. Τσουρουκτσόγλου ἦταν γνωστὸς δημοσιογράφος τῆς Σμύρνης καὶ ἐκδότης τῆς
γαλλόφωνης καθημερινῆς ἐφημερίδας *Réforme* ἀπὸ τὰ 1900. (Γιὰ τὴν δράσιν τῆς ἐφημερίδας,
Χρ. Σ. Σολομωνίδη, *Ἡ δημοσιογραφία στὴ Σμύρνη*, Ἀθήνα 1959, σ. 245-7). Ἀκολου-
θήσε πανεπιστημιακὴς σπουδὴς στὸ Μόναχο ὅπου ἀναγορεύτηκε διδάκτορας τῆς Νομικῆς
καὶ εἶχε συμφοιτῇ τὸν ἀργότερα Κλίζερ Γουλιέλμο (Χρ. Σ. Σολομωνίδη, *ὁ.π.*, σ. 197-8).
Ἐνῶ ὅλοι οἱ συγγραφεῖς πού ἀσχολήθηκαν μὲ τὸ θέμα ἀναφέρουν ὅτι ὁ Ν. Τσουρουκτσόγλου
συνόδευσεν τὸ Μητροπολίτη Χρυσόστομο καὶ ἦταν παρὼν στὴ συνάντησιν μὲ τὸν Νουρεντὶν
πασά, ὑπάρχει μία σύγχυσις γύρω ἀπὸ τὸ δεύτερο δημογέροντα τῆς συνοδείας. Οἱ περισ-
σότερες πηγὲς ἀναφέρουν τὸ δημογέροντα Δ. Κλιμάνογλου ἐνῶ ἄλλες (π.χ. Μ. Ροδᾶς,
ὁ.π., σ. 358) ἀναφέρουν τὸν Σ. Κιουρπάσγλου. Ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητές, ὁ
Μ. L. Smith (*Ionian Vision*, Λονδίνο 1973, σ. 308), χωρὶς νὰ δίνει ὀνόματα, γράφει ὅτι ὁ
Χρυσόστομος συνοδεύετο ἀπὸ τρεῖς δημογέροντες.

τῷ Διοικητηρίῳ ἐγένετο οὐδείς μέχρι σήμερον ἔμαθεν⁸. Οἱ ἐν τῇ Μητροπόλει μετ' εὐνοήτου ἀνησυχίας ἀνέμενον τὴν ἐπάνοδον αὐτοῦ, ὅτε τῇ 10:30 μ.μ. λαμβάνονσι σημεῖωμα τοῦ αἰοιδίμου δι' ἀστυνόμου ἀποσταλὲν καὶ ἀπευθυνόμενον πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, ἔχον οὕτω: «Ἀδελφε Εὐγένιε, ἐκρατήθημεν ἐγὼ μὲν ὡς πρόεδρος, οἱ δὲ λοιποὶ ὡς μέλη τῆς Ἀμύνης. Εἰδοποιήσατε τὰς οἰκογενείας αὐτῶν.»⁹ Τοῦτο ὑπῆρξε τὸ τελευταῖον ἴχνος τῆς ζωῆς τοῦ ἀξιωμακαρίστου τούτου Ἱεράρχου!!! Αἱ πληροφορίες αἱ συλλεγεῖσαι τὴν ἐπομένην ἐκ διαφόρων πηγῶν ἐβεβαίουν Πᾶσαι ὅτι κατεδόθη οὗτος εἰς τὸν ὕχλον, ὅστις διαπομπεύσας καὶ καταβασανίσας αὐτόν, διεμέλισε τὸ σῶμα αὐτοῦ καὶ εἷτα περιέφερεν ἐν θριάμβῳ τὴν ἀρχιερατικὴν αὐτοῦ ράβδον ἀνὰ τὰς Τουρκικὰς συνοικίας, διαλαλῶν τὴν «παραδειγματικὴν τιμωρίαν κιαφίρ, προδοτικῶς πρὸς τοὺς Τούρκους πολιτευθέντος». Οὕτως ἐτελειώθη ἐν Κυρίῳ Ἀρχιερεὺς, διανύσας τὸν θεοφιλῆ αὐτοῦ βίον ἐν ἀρεταῖς καὶ ἀγιότητι, περιπαθῶς ἀγαπήσας τὴν Ἐκκλησίαν, αγωνισθεὶς καλλινίκως ὑπὲρ τοῦ ἔθνους καὶ πρωτοστατήσας ἐν παντὶ ἔργῳ, τιμῶντι λειτουργὸν πραγματικὸν τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ. Ἐγένετο, κατὰ τὰ περὶ αὐτοῦ προφητικῶς ὑπὸ τοῦ πνεύματος εἰρημένα, πιστὸς ἄχρι θανάτου καὶ ἐδόθη αὐτῷ ὁ στέφανος τῆς ζωῆς. «Ἡ Μήτηρ Ἐκκλησία, θρηνοῦσα ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ διαπρεποῦς Αὐτῆς λειτουργοῦ», εἶναι, δὲν ἀμφιβάλλω, ὑπερήφανος διὰ τὸ μακάριον αὐτοῦ τέλος, τὸ ἐπισφραγίσαν βίον χριστιανοπρεπεῖ, πλήρη ἐργασίας ἀκαμάτων καὶ μόχθων ὑπερανθρώπων. Ὁ μισθαποδότης τοῦ Κυρίου ὡς προσδεχθῇ αὐτὸν εἰς τὴν αἰωνίαν ἀνάπαυσιν!

Οὕτω διήλθε, Παναγιώτατε Δέσποτα, ἡ ἡμέρα τοῦ Σαββάτου καὶ τὴν ἐπομένην, Κυριακὴν, ἐνῶ οἱ κώδωνες τῶν ἐκκλησιῶν ἡμῶν ἐσίγουν καὶ ἀντ' αὐτῶν ἠκούοντο οἱ θρήνοι καὶ οἱ γόοι τῶν ἀνυχῶν θυμάτων τῶν τουρκικῶν θηριωδιῶν, ὅμιλος βασιβοζούκων καὶ στρατιωτῶν ἐν βλασφημίαις καὶ ἀπειλαῖς ἀνεζήτην τὴν ἐμὴν ταπεινότητα ἐν Κορδελιῷ¹⁰. Ἠπεύλουν τοὺς πάντας καὶ τὰ πάντα ἀνδρὸς παρουνσιαζόμεν' ἐπὶ τῇ βεβαιώσει τῶν γειτόνων ὅτι εὐρισκόμην ἐν Σμύρῃ ἐλεηλάτησαν τὴν οἰκίαν μου, φεισθέντες μόνον τῆς Μητροπόλεως, κατεδίωξαν, εὐτυχῶς ἀνεπιτυχῶς, τὸν νεώτερον ἀδελφόν μου καὶ δομήσαντες εἷτα τῇ βοηθείᾳ τῶν ἐντοπίων Τούρκων εἰς τὴν Ἀρμενικὴν Συνοικίαν παρεδόθησαν εἰς ἀνηλεεῖς σφαγὰς, εἰς ἀτιμώσεις παρθένων καὶ γυναικῶν καὶ εἰς διαπραγὰς, μεταβαλόντες οὕτως ἐντὸς ὀλίγων ὥρων εἰς Ἀθῆν τὴν τῶς ἀνθοῦσαν καὶ ἐν τῇ χαρᾷ βεβυθι-

8. Ἡ στιχομυθία μεταξὺ τῶν δύο παλαιῶν ἀντιπάλων σώθηκε ἀπὸ τὸ θρύλο καὶ ἀναφέρεται στὶς περισσότερες ἐξιστορήσεις τῶν γεγονότων σάν πραγματικὸς διάλογος (Γιὰ παράδειγμα, Μ. Ροδᾶ, ὁ.π., σ. 358, R. Puaux, *Les derniers jours de Smyrne*, Παρίσι 1923, σ. 10-1).

9. Ὁ Ν. Τσουρουκτσόγλου κατόρθωσε, ἄγνωστο πῶς, νὰ στείλει καθησυχαστικὸ σημεῖωμα στὴ σύζυγόν του. Τὸ σημεῖωμα διασώθηκε καὶ δημοσιεύεται μετὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ δημοσιογράφου στὸ ἔργο τοῦ Χρ. Σ. Σολομωνίδου, *Ἡ δημοσιογραφία στὴ Σμύρνη*, σ. 199.

10. Γιὰ τὰ γεγονότα καὶ τὴν πυρκαγιά στὸ Κορδελιό, R. Puaux, ὁ.π., σ. 10-1.

σμένην Κοινότητα ταύτην. Τὴν αὐτὴν ἡμέραν, λεηλατήσαντες πρῶτον τὰς οἰκίας ἄλλοι ὁμιλοὶ κακοποιῶν μετὰ στρατιωτῶν τοῦ Κεμάλ, ἐπυρπόλησαν τὴν Ἑλληνικωτάτην παρὰ τὴν Σμύρνην κομποπολιν τοῦ Κουκλουτζά.

Ἐκ τῶν ὁρέων τῆς Μικρασίας καὶ ἰδίως τοῦ Τιμῶλου καὶ τῆς Μεσσηγίδος κατῆλθον βαθμυδὸν εἰς Σμύρνην πάντες οἱ λησται ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων τὴν θηριωδίαν δὲν ᾔδυνήθη νὰ δαμάσῃ τριετὴς σύντονος καταδιώξις τῶν Ἑλληνικῶν ἀποσπασμάτων. Μετ' αὐτῶν ὅλη ἡ μυρμηκία τῶν Τούρκων τοῦ ἐσωτερικοῦ, ὑπερεπλήρωσε τὴν Σμύρνην. Τὴν πρῶτην ἐκ μέρους αὐτῶν ἐπίθεσιν ὑπέστησαν οἱ ἐν ταῖς αὐλαῖς τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἐν ἄλλοις δημοσίοις οἰκίμασι καταφυγόντες ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ ὁμογενεῖς καὶ Ἀρμένιοι πρόσφυγες. Δὲν θὰ λησμονήσω ποτὲ τὰς ἀπέλπιδας κραυγὰς τῶν ἀτυχῶν τούτων! Τί δὲ ὑπέστησαν οὗτοι εἶναι ἀδύνατον νὰ περιγραφῇ ἐνταῦθα. Πᾶν ὅ,τι εἶχον οἱ δυστυχεῖς πολῦτιμον καρπὸν τόσων ἐτῶν ἐργασιῶν καὶ μόχθων ἀφηρεῖθαι βιαίως, οἱ ἀνθιστάμενοι ἐφορεῖοντο ἀμέσως, αἱ εὐειδέστεροι παρθένοι καθ' ὁμίλους ἀπὴνγοντο ἄλλαι δὲ ἡτιμάζοντο ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν γονέων ἢ τῶν ἀδελφῶν αὐτῶν, ἐξ ὧν πολλοὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἀνεχθῶσι τὸ φρικτῶδες τοῦτο θέαμα, ἠτύοκτόνουν, ἀποσπῶντες τὰς μαχαίρας καὶ τὰ πυροβόλα τῶν δημίων. Ἱερεῖς καθολικοί, οὗς παρακαλέσας ἀπέστειλα εἰς τοὺς τόπους τῶν τραγωδιῶν τούτων, μοι διηγήθησαν τὰ συμβάντα, προσθέσαντες ὅτι ἡ παρουσία αὐτῶν συνετέλεσεν εἰς προσωρινὴν τοῦ κακοῦ κατάπαυσιν. Ἡ διαρπαγὴ τῶν καταστημάτων τῆς ἀγορᾶς ἐσυνεχίσθη καὶ τὴν ἡμέραν ταύτην, τὴν δὲ νύκτα πυκνοὶ πυροβολισμοὶ καὶ ἐκκορήξεις χειροβομβίδων ἐκράτουν τοὺς πάντας ἐν τρόμῳ.

Ἐνῶ δὲ πάντες ἀνεμνομεν τὴν Δευτέραν (29ην τοῦ αὐτοῦ μηνός) (11 Σεπτ.) νὰ δοθῇ πέρας εἰς τὰ ἀνήκουστα ταῦτα τῶν χριστιανῶν μαρτύρια, διότι Τουρκικὸς Στρατὸς τακτικός, δυνάμειως συντάγματος, μετὰ τοῦ περιφήμου Νουρεδδίν πασᾶ¹¹ εἶχεν εἰσέλθει τὴν νύκτα εἰς τὴν πόλιν, ἐβλέπομεν τὴν πρωτὰν κατά-

11. Ὁ Νουρεντίν πασάς, ἐπικεφαλῆς τῆς Στρατιωτικῆς Διοικήσεως Σμύρνης ὡς τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1918, ἀνέλαβε τὰ καθήκοντα τοῦ βαλῆ στοῦ Βιλαέτι. Ἀιδινίου ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακωχὴν τοῦ Μούδρου. Δημοφιλὴς ἀνάμεσα στοῦ τουρκικοῦ στοιχείου τῆς περιοχῆς γιὰ τὴν ἀποφασιστικὴν συμμετοχὴν του στὴ μάχην τοῦ Κουτ-ελ-Ἀμρά, ποῦ ἔληξε μὲ σημαντικὴν ἤτταν τῶν Ἀγγλων, ἔσπευσε νὰ ἱδρύσῃ Σύνδεσμον Ἐφεδρῶν Ἀξιωματικῶν στὴ Σμύρνη καὶ νὰ ὀργανώσῃ μυστικὰς ἐνοπλίας ομάδας στοῦ Βιλαέτι Ἀιδινίου. Οἱ ομάδες αὗτὲς καταδίκων καὶ τρομοκρατοῦσαν τὸ χριστιανικὸν στοιχεῖο τῆς περιοχῆς καὶ ἡ δράση τους αὕτη ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς λόγους ποῦ ὁδήγησαν τὸ Συνέδριον τῆς Εἰρήνης νὰ πάρει τὴν ἀπόφασιν γιὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ στὴ Σμύρνη, τὸν Μάιον τοῦ 1919.

Ἐστὲρα ἀπὸ ἐντονα διαβήματα τῶν Συμμάχων Ὑπάτων Ἀρμοστῶν στὴν Κωνσταντινούπολιν, καὶ λίγον πρὶν τὴν ἐλληνικὴν ἀπόβασιν, ἡ Ὑψηλὴ Πύλὴ ἀναγκάστηκε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὸν Νουρεντίν, τοποθετώντας στὴ θέσιν τοῦ βαλῆ Ἀιδινίου τὸν Ἰζὲτ μπέτη, παλὸ διπλωμάτην.

Τὸν Μάιον τοῦ 1919, ὁ Νουρεντίν —ξεχνώντας παλαιότερες διαμάχας— ἀκολούθησε τὸν Μ. Κεμάλ στὴν Ἀνατολίαν καὶ πῆρε ἐνεργὸ μέρος στὴν ὀργάνωσιν τοῦ Κεμαλικοῦ ἀγώνου.

πληκτοί ἐν τῇ Γαλλιστὶ ἡμιφύλλῳ ἐκδιδομένη ἐφημερίδι «Λεβάν»¹² ἀπειλητικὰς τοῦ πασᾶ τούτου ἐγκυκλίου καὶ δὲν ἠργήσαμεν νὰ διαπιστώσωμεν ὅτι ἐπὶ τὸ χεῖρον ἐτράπη ἢ κατάστασις καὶ ὅτι τὰ εἰσελάσαντα στρατεύματα ἐνεφοροῦντο ὑπὸ τοῦ θηριώδους πνεύματος, τὸ ὁποῖον διακρίνει τὸν ἀρχηγὸν αὐτῶν. Οἱ φόνοι τὴν ἡμέραν ταύτην ἦσαν τόσον πολυάριθμοι ὥστε οἱ ἐξεληθόντες πρὸς προμήθειαν ἄρτου διὰ τοὺς καταφυγόντας εἰς τὰ θρησκευτικὰ καθιδρύματα καθολικῶν ἱερεῖς ἐπέστρεψαν περὶτρομοί, εἷς δὲ ἐξ αὐτῶν γέρον σερβάσιμος, προϊστάμενος τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Γκιόζ-τεπέ, καταφυγὼν τὴν ἡμέραν ταύτην εἰς τὴν Μητρόπολιν του, δὲν ἠδύνατο ἐπὶ ὥραν νὰ ἀρθρώσῃ λέξιν, καὶ ἐθρήνη διὰρκῶς καὶ κατείχετο ὑπὸ νευρικῆς κρίσεως διότι εἶδε τόσας θηριωδίας!

Εἶναι δὲ νῦν εὐκαιρον, Παναγιώτατε Δέσποτα, νὰ ἐξάρω τὴν ἐν χριστιανικῇ αὐταπαρνήσει ὑπὸ τῶν καθολικῶν ἱερέων ἐπιτελεσθεῖσαν ἐργασίαν. Τὰ καθιδρύματα αὐτῶν ἦσαν ἀνοικτὰ διὰ πάντα ἐπιθυμοῦντα νὰ καταφύγῃ εἰς αὐτά. Κατὰ προχείρους ὑπολογισμοὺς περὶ τὰς ἐξήκοντα χιλιάδας χριστιανῶν εἶδον ἄσυλον ἐν τοῖς καθιδρύμασι τούτοις ἐν τε τῇ πόλει τῆς Σμύρνης καὶ ἐν τοῖς προαστείοις. Περὶ πάντων δὲ τούτων ἀδελφικῶς αὐτόχρημα προυνόουν οἱ ἀξιέπαινοι οὗτοι τοῦ Χριστοῦ ἐργάται, μὴ παραλείποντες καὶ φάρμακα νὰ παρέχουσιν εἰς τοὺς ἀσθενοῦντας. Αἱ δὲ μοναχαὶ τῶν διαφόρων ταγμάτων καὶ ἰδίᾳ αἱ ἀδελφαὶ τοῦ ἐλέους, μόναι ἄνευ προστασίας τινός, καθ' ὅσον δι' αὐτὰς δὲν διετέθησαν φρουροὶ ξένοι στρατιῶται, περιερχόμεναι τὰς ὁδοὺς περισυνέλεγον διὰ φορεῖων καὶ διὰ τῶν ἰδίων χειρῶν μετέφερον εἰς τὰ διάφορα Νοσοκομεῖα τοὺς τραυματίας καὶ τοὺς ἀσθενεῖς καὶ περιέβαλλον τὰ ἐγκαταλελειμμένα παιδία, προκαλοῦσαι οὕτω τὸν θαυμασμόν πάντων. Εἶδρον δὲ τινες ἐξ αὐτῶν ἀτυχῶς τὸν θάνατον ἐν τῇ ἐκτελέσει τὸσον ἱεροῦ καθήκοντος.

Ἐκ παραλλήλου πρὸς τοὺς ἀνωτέρω καὶ μετὰ τοῦ αὐτοῦ ζήλου καὶ τῆς αὐτῆς αὐταπαρνήσεως εἰργάσθησαν καὶ οἱ Ἀμερικανοὶ Ποιμένες τῶν Διαμαρτυρομένων, ἐξ ὧν ὁ διευθυντὴς τῆς ἐν Παραδείσῳ Ἀμερικανικῆς Σχολῆς κ. Μακλαχλάν¹³

Παράλληλα, οἱ ὁμάδες ποὺ εἶχε ὀργανώσει στὴν περιοχὴ τῆς Σμύρνης ὑποδέχτηκαν τὸν ἐλληνικὸν στρατὸ πρωτοστατώντας στὰ αἰματηρὰ ἐπεισόδια στίς 15 καὶ 16 Μαΐου τοῦ 1919.

Σὰν Διοικητὴς τοῦ Πρώτου Σώματος τοῦ Κεμαλικοῦ στρατοῦ μπήκε στὴ Σμύρνη στίς 28 Αὐγούστου 1922 καὶ ἀνέλαβε γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ τὴ διοίκησίν της, ἔτοιμος νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο τῆς ἔξωσης τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ποὺ εἶχε ἀφήσει ἀτέλειωτο στὰ 1919.

12. Ἡ γαλλόφωνη ἐφημερίδα *Levant* κυκλοφόρησε στὴ Σμύρνη τὸν Νοέμβριον τοῦ 1918, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀνακωχὴ τοῦ Μούδρου, ἀπὸ ὁμάδα Λεβαντινῶν. Ἀποτέλεσε τὸ κατεξοχὴν ἰταλοτουρκικὸ δημοσιογραφικὸ ὄργανο. Ἐξῆκολούθησε τὴν ἐκδοσὴν της ὡς τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1938 μὲ διευθυντὴ τὸν Σιρρὴ μπέτη, ποὺ ἀργότερα ἔγινε ἐκδότης τῆς γνωστῆς *Halkin Sesi*.

13. Λεπτομερειακὴ περιγραφὴ τῆς κακοποίησης τοῦ δόκτορα MacLachlan, προέδρου τοῦ Ἀμερικανικοῦ Κολλεγίου, ἀπὸ Τούρκους στρατιῶτες τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ ὑπάρχει στὸ ἔργο τοῦ Ἀμερικανοῦ Προξένου στὴ Σμύρνη τὸν καιρὸ τῆς καταστροφῆς G. Horton, *The Blight of Asia*, Ἰνδιανάπολις 1926, σ. 138-40.

μέχρι θανάτου ἐκακοποιήθη παρὰ τῶν Τούρκων, θελήσας νὰ ἐλέγξῃ αὐτοὺς διὰ τὰς διαπραττομένας θηριωδίας. Πρὸς πάντας τούτους οἱ δυστυχεῖς θὰ εἴμεθα αἰωνίως ἐγγνώμονες.

Ἡ Τρίτη καὶ Τετάρτη (30 καὶ 31 Αὐγούστου) (12 καὶ 13 Σεπτ.) διέρρευσεν κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον. Αἱ ἄγριαι σκηναὶ ἐπαναλαμβάνοντο, αἱ δὲ νύκτες ἦσαν νύκτες κολάσεως καὶ ὑπὸ τὸ σκότος αὐτῶν ἐξελίχθησαν σκηναὶ ἀφαντάστου ἀγριότητος.

Οὐδεμία οἰκία ἔμεινεν ἀνέπαφος κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας. Μετὰ τὴν διαρπαγὴν αὐτῶν καὶ τῶν περιουσιῶν τῶν ἐνοίκων καὶ τῶν εἰς αὐτὰς καταφυγόντων, ἐπηκολούθει ἡ ἀτίμωσις. Δέκα, εἴκοσι καὶ τριάκοντα πολλάκις κακοῦργοι ἡτίμαζον μίαν καὶ τὴν αὐτὴν παρθένον καὶ τώρα, ἐνταῦθα εὐρισκόμενος, κατ' ἑκατοντάδας ἐκδίδω πιστοποιητικὰ δι' αὐτυχεῖς κόρας ἀπωλεσάσας κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὅ,τι ἐπὶ τῆς γῆς εἶχον πολύτιμον καὶ ὧν τὰ ὀνόματα δι' ἐδνοήτους λόγους παρασιωπῶ. Ἐν τῇ ὁδῷ δὲ Μοσκὸβ τῆς Σμύρνης παρὰ τὸ Ἑλληνικὸν Νοσοκομεῖον τὸ κακὸν προσέλαβε τοιαύτην ἔντασιν ὥστε ἀθροαὶ ἐσημειώθησαν αὐτοκτονίαι, συγκινήσας μέχρι τοιούτου σημείου καὶ αὐτὰ τὰ ἀνθρωπόμορφα τέρατα, ὥστε πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐγκαταλείποντες τὰ θύματα αὐτῶν ἐτάχθησαν φρουροὶ πρὸ τῶν οἰκιῶν, ἀποτρέποντες ἄλλους ἐπιδρομεῖς. Ἐν τῷ Προαστείῳ δὲ τοῦ Βαϊρακλή ἑκατοντάδες παρθένων ἐρρίφθησαν ὁμοῦ εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἐπνήγισαν, ἵνα μὴ περιπέσωσιν εἰς τὰς χεῖρας τῶν δικτῶν.

Εἶναι ἀδύνατον, Παναγιώτατε Δέσποτα, νὰ ἐπεκταθῇ τις εἰς λεπτομερεῖας ἐπὶ τῶν συμβάντων· ἕκαστος χριστιανὸς ἔχει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἱστορίαν, ἱστορίαν φρίκης καὶ μαρτυρίων καὶ μόνον συλλογὴ διηγήσεων τοιούτων (ὡς ἦδη ἤρξατο πράττουσα ἡ ἐνταῦθα ἐφημερὶς «Νέα Ἡμέρα») δύναται νὰ παράσχῃ ἀμυδρὰν εἰκόνα τῶν διαδραματισθέντων.

Τὴν Τετάρτην (31ην Αὐγούστου) (13 Σεπτεμβρίου) ἐπληροφορήθη ὅτι ἐπὶ περίπου χιλιάδες γυναικοπαίδων Ἀρμενίων ἐνεκλείσθησαν ἐν τῷ αὐλογόρῳ τοῦ καθεδρικοῦ ἀρμενικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου καὶ ἀπὸ τριῶν ἡδὴ ἡμερῶν πολιορκούμενα ὑπὸ τῶν Τούρκων διετέλουν ἐν ἀπογνώσει ἀνεν ἄρτου καὶ ὕδατος. Πρὸς ἀτίμασιν, ἀπογύμνωσιν καὶ σφαγὴν αὐτῶν εἶχον ὁρμήσει ἤδη ἀπὸ τῆς Κυριακῆς στρατιῶται καὶ πολῖται Τούρκοι, ἀλλ' οἱ γενναῖοι νέοι ἀντέταξαν ἄμυναν διὰ πυροβόλων καὶ χειροβομβίδων καὶ ἠράγκασαν τοὺς ἐπιδρομεῖς νὰ σταθῶσιν εἰς ἀπόστασιν.

Μόλις ἐπληροφορήθη τοῦτο ὡς καὶ ὅτι ὁ Ἀρμένιος ἀρχιεπίσκοπος εἶχε κατὰ φύγει εἰς καθολικὸν Ἱδρυμα καὶ ἐπομένως δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ τι ὑπὲρ αὐτῶν, παρεκάλεσα τοὺς καθολικοὺς ἱερεῖς τοῦ Μητρο. ναοῦ καὶ δύο ἐξ αὐτῶν, ὁ γραμματεὺς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δὸν Δελεμπιάνι καὶ ὁ ἱερεὺς Δὸν Σκαλαρίνο, ἔσπευσαν πρὸς σωτηρίαν αὐτῶν καὶ μετὰ πολλὰς διαπραγματεύσεις κατόρθωσαν νὰ περισώσωσι πράγματι τὰς χιλιάδας ταύτας τῶν γυναικοπαίδων καὶ νὰ ἐγκαταστήσωσιν αὐτὰς ἐν ἀσφαλείᾳ εἰς τὰ θρησκευτικὰ αὐτῶν καθιδρύματα.

Ἄλλ' ἡ Θεαία Πρόνοια μᾶς ἐπεφύλασσε τραγικώτερα γεγονότα. Τὴν 3ην ἀκριβῶς μεταμεσημβρινὴν ὥραν τῆς Τετάρτης (31 Αὐγ.) πυρκαϊὰ ἐξερράγη ἐν τῇ ἀρμενικῇ συνοικίᾳ. Κατ' ἀρχὰς ἐθεωρήθη αὕτη τυχαία καὶ οὐδεὶς ἀνησύχησε τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ τὸ ἄριστα κατηρτισμένον πυροσβεστικὸν σῶμα ἔσπευσεν ἐπὶ τόπου καὶ εἰργάζετο ὑπερανθρώπως πρὸς καταστολὴν τοῦ πυρός. Ἄλλ' αἱ προσπάθειαι τῶν καλῶν τούτων ἐργατῶν τοῦ καθήκοντος προσέκρουον εἰς ἀνυπερβλήτους δυσχερείας. Οἱ σωλῆνες τῶν ὁδάτων ὥς διὰ μαγικῆς χειρὸς ἐδρέθησαν αἶφνης διεσπρηγμένοι καὶ εἰς πλεῖστα ἄλλα τῆς πόλεως σημεῖα ἐσημειώθησαν πυρκαϊαί. Τὸ πῦρ οὕτως ἐλάμβανε τρομακτικὰς διαστάσεις. Πυκνὸς μαῦρος καπνὸς ἐκάλυπτεν ἀποπνυκτικῶς τὸν ὁρίζοντα, θερμότης ἀφόρητος ἀνεπτύχθη καθ' ὅλην τὴν πόλιν, ἐκκρήξεις συχναὶ χειροβομβίδων ἐμπορηστικῶν καὶ πυκνοὶ πυροβολισμοὶ ἐνέσπειραν τὸν πανικὸν εἰς τοὺς ἐν τοῖς διαφόροις οἰκήμασι καταφυγόντας ἀνθρώπους. Οἱ πυροσβέσται βλέποντες τὸ ἀδύνατον τῆς περιστολῆς τοῦ πυρός καὶ σχόντες ἀρκετὰ θύματα ἐκ τῶν ἐκκρήξεων τῶν χειροβομβίδων καὶ τῶν πυροβολισμῶν, ἠναγκάσθησαν νὰ συμπτυχθῶσιν εἰς τὰ ἀπώτερα φυλακεῖα αὐτῶν καὶ εἶδον αὐτοὺς ἐκ τοῦ κρησφυγέτου μου διερχομένους περὶ τὴν θὴν ἐσπερινὴν ὥραν, ἡμιγύμνους καὶ ἡμιθανεῖς ἐκ τοῦ κόπου. Τὸ παμφάγον στοιχεῖον ἀφέθη οὕτως ἐλευθερὸν νὰ ἐξακολουθήσῃ καὶ ἀποτελειώσῃ τὸ καταστρεπτικὸν αὐτοῦ ἔργον. Βαρεῖα ὁσμὴ πετρελαίου καὶ βενζίνης ἐπρόδιδε τὰς τουρκικὰς προσπάθειάς πρὸς περιστολὴν τοῦ κακοῦ (!) καὶ ἡ μία μετὰ τὴν ἄλλην αἱ Ἑλληνικαὶ συνοικίαι τῆς Σμύρνης ἐγένοντο παρανάλωμα τοῦ πυρός καὶ τὰ γυναικόπαιδα ἑξάλλα ἔτρεχον πρὸς τὴν προκυμαίαν, πρὸς τὴν Πούνταν καὶ πρὸς τὰ προάστεια, προσπαθοῦντα νὰ διασωθῶσιν ἀπὸ τοῦ νέου ἀκαταμαχίτου ἐχθροῦ. Τὸ θέαμα ἦτο τραγικώτατον καὶ τὴν πραγματικότητά ἐπέτεινεν ἡ ἀπληθὺς τῶν φευγόντων καταδίωξις ἐκ μέρους τοῦ ὄχλου καὶ τοῦ στρατοῦ, ὅστις ἐσταμάτα τοὺς ἀνυχεῖς καθ' ὁδόν, ἀφίρει τὰ χρήματα, κοσμήματα καὶ πᾶν πολύτιμον καὶ μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν ἐξωρούχων καὶ ὑποδημάτων.

Περὶ τὴν 11ην νυκτερινὴν ὥραν ἡ πυρκαϊὰ προσήγγισεν εἰς τὸ κρησφύγετόν μου. Μετὰ σύσκεψιν μετὰ τῶν καθολικῶν ἱερέων ἀπεφασίσαμεν νὰ ἐκκενώσωμεν ἐν τάχει τὴν αὐλὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ οὕτω δύο χιλιάδες ἐπτακόσια πενήκοντα γυναικόπαιδα, ἀποτελέσαντα μακρὰν πυκνὴν σειρὰν ἀνυχεστάτων πλασμάτων, ἐτέθησαν εἰς κίνησιν ἐν τοιαύτῃ ὥρᾳ κατευθυνόμενα εἰς τὴν προκυμαίαν, ἵνα τεθῶσιν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν Προξενείων καὶ τῶν ξένων ἀγνημάτων. Ὡς ὀπισθοφυλακὴ αὐτῶν ἐτάχθημεν μετὰ τῶν καθολικῶν ἱερέων καὶ τοῦ ἀποστόλου τῶν Γάλλων ναυτῶν. Μόλις ὁμως ἐξῆλθον τοῦ ἀδολογύρου τῆς Ἐκκλησίας ἐδρέθη ἂντιμέτωπος ἀποστάματος ἰσχυροῦ Τουρκικοῦ πεζικοῦ, διαθέτοντος δύο πυροβόλα, ἅτινα συνεχῶς ἔβαλλον πρὸς τὰς ὁδοὺς, θεῶθεν δρομαίως διήρχοντο ἑξάλλα ἐκ τοῦ δρόμου γυναικόπαιδα φέροντα ἐπ' ὤμων ἀπομεινάρια ἀποσκευῶν των.

Ἀνὲν ἐκρατήθην τότε καὶ μολονότι προφανέστατον διέτρεχον κίνδυνον, ἐτόλ-

μησα νὰ πλησιάσω τὸν ἐπὶ κεφαλῆς ἀξιωματικὸν καὶ παρακαλέσω αὐτὸν νὰ φεισθῇ ἁθῶων καὶ ἀνάκων πλασμάτων, ἐπιζητούντων σωτηρίαν. Μετὰ χαρακτηριστικῆς ἡρεμίας μοὶ ἀπῆντησεν ὅτι πυροβολεῖ κατὰ κλεπτῶν διαρπαζόντων περιουσίας! Ἐνῷ δὲ ἐλέγοντο ταῦτα διῆλθε πρὸ ἡμῶν δρομαῖος Τοῦρκος στρατιώτης κρατῶν δύο δοχεῖα πετρελαίου ἢ βενζίνης. Ἐπέστησα τὴν προσοχὴν τοῦ ἀξιωματικοῦ ἐπὶ τούτου, ἀλλ' ἐκεῖνος μοὶ ἀπῆντησεν ὅτι «εἶναι δικὸς μας μεταφῆρων ὕδωρ πρὸς κατάσβεσιν τοῦ πυρός»!!!!¹⁴ Ὑπὸ τὰς αὐτὰς συνθήκας ἐξηκολονθήσαμεν τὴν πρὸς τὴν προκυμαίαν ὁδὸν διὰ τῆς στενῆς ὁδοῦ Ρόδων ἐνῷ αἱ ἐκατέρωθεν οἰκίαι ἐκαίοντο, ἡραγκασμένοι ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν νὰ σταματῶμεν, ἵνα παραμερίσωμεν πτόματα καὶ συνδράμωμεν καύμενα γυναικόπαιδα. Πρὸ τῆς κλινικῆς τοῦ κ. Ψαλτώφ¹⁵ οἱ συνοδεύοντες ἡμᾶς Γάλλοι στρατιῶται ἀπεχώρησαν ἵνα βοηθήσωσι τοὺς εἰς ἄλλα θρησκευτικὰ καθιδρύματα καταφυγόντας καὶ οὕτως ἡμεῖς μόνοι μετὰ μυρίους κινδύνους, προσκρούοντες διαρκῶς ἐπὶ πτωμάτων καὶ ἡραγκασμένοι ἔστιν ὅτε νὰ πατῶμεν ἐπ' αὐτῶν, διότι ἦτο κεκαλυμμένη ἐξ αὐτῶν ἡ ὁδός, ἐφθάσαμεν εἰς τὴν προκυμαίαν, ὅπου ἐνομιζομεν ὅτι θὰ εἴμεθα ἀσφαλεῖς. Ἀτυχῶς ἡ πυρκαϊὰ δὲν ἤργησε νὰ φθάσῃ καὶ μέχρι τοῦ νέου ἡμῶν καταφυγίου. Περὶ ὧραν 2αν μετὰ μεσονύκτιον τὰ ἐπὶ τῆς προκυμαίας οἰκοδομήματα ἤρξαντο καύμενα. Σκηναὶ τότε ἀπεριγρόπτου τραγικότητος διεδραματίζοντο. Ἀρκεῖ νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐπὶ τῆς Προκυμαίας εἶχον συσσωρευθῇ κατὰ τοὺς μετριοτάτους ὑπολογισμοὺς ψυχὰ ἄνω τῶν τριακοσίων χιλιάδων καὶ πλὴν τούτων, ἀποσκευαί, σχηματίζουσαι ὀλοκλήρους λόφους ὡς ἄμαζαι καὶ κάρρα τῶν ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ εἰς Σμύρνην καταφυγόντων. Τσαυτὴ δὲ ἦτο τοῦ πυρός ἡ ἔντασις, ὥστε ἐκαίοντο καὶ ἀποσκευαὶ καὶ ἄνθρωποι, ἐξ ὧν οἱ μὲν γνωρίζοντες νὰ κολυμβῶσιν ἐρρίπτοντο εἰς τὴν θάλασσαν, ἄλλοι δὲ προσεπάθουν νὰ διασωθῶσι καλυπτόμενοι δι' ὀθονῶν βεβρεγμένων. Θοῖνος καὶ κλανθμὸς καὶ γοεραὶ κραυγαὶ ἠκούοντο πανταχόθεν, δυνάμεναι νὰ συγκινήσωσι καὶ τοὺς λίθους. Τὰ ἀγήματα τῶν ξένων δυνάμεων παρατεταγμένα κατὰ μῆκος τῆς Προκυμαίας καὶ σχηματίζοντα ζώνας ὑπεδέχοντο καὶ περιέσωζον

14. Ἡ πληθώρα παρόμοιων περιγραφῶν ἀπὸ ἀξιόπιστους μάρτυρες ποὺ ἀνῆκαν στὶς ξέ-
νες παροικίες τῆς Σμύρνης δὲν ἀφήνει περιθώρια γιὰ ἀμφισβήτητη τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο
ἀπλόωθηκε ἡ πυρκαϊχὴ (M. L. Smith, *ὁ.π.*, σ. 308). Γιὰ παράδειγμα, βλ. μαρτυρίες στὰ ἔργα
G. Horton, *ὁ.π.*, σ. 144-5., L. Oeconomos, *The Tragedy of the Christian Near East*,
Λονδίνο 1923, M. Housepian, *Ἡ Σμύρνη στὶς φλόγες*, Ἀθήνα 1978, ἐλληνικὴ μετάφραση,
A. Andreades, *La destruction de Smyrne*, Ἀθήνα 1923, κ.ἄ.

15. Πρόκειται γιὰ τὴν κλινικὴ τοῦ Ἑλλήνα γιατροῦ Ἀποστόλου Ψαλτώφ, μέλους τῆς
Διοικούσας Ἐπιτροπῆς τῆς Μικρασιατικῆς Ἀμυνᾶς καὶ τῆς Σμυρναϊκῆς Δημογεροντίας.
Ἡ Μικρασιατικὴ Ἀμυνα συστάθηκε τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1921, μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ ἐλλη-
νικοῦ στρατοῦ τὸ καλοκαίρι τοῦ 1921. Σὲ συνεργασία μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ κίνησιν τῆς Κοιν-
σταντινουπόλεως, ἐπέδωκε τὴ δημιουργίαν αὐτόνομου Μικρασιατικοῦ κράτους καὶ προσπά-
θησε, γιὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ, νὰ προσεταλιστεῖ τὸ στρατηγὸν Παπούλια καὶ τὸν
Ἰππато Ἀρμυστή Στεργιάδη, πράγμα ποὺ δὲν στάθηκε δυνατό (M. Ροδᾶ, *ὁ.π.*, σ. 262-325).

μέχρι της στιγμῆς ἐκείνης μόνον τοὺς ὑπηκόους καὶ τὰς ἀποσκευὰς αὐτῶν. Εὐρεθεὶς οὕτως ἐγὼ πρὸ προφανοῦς κινδύνου, τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ οἱ διώκται ἡμῶν εἶχον ἀρχίσει τὸ ἔργον αὐτῶν ἐπὶ τῆς προκουμαίας, ἀπεπειράθην τῇ βοηθείᾳ καθολικοῦ Ἰταλοῦ ὑπηκόου νὰ προσεγγίσω τὴν πρὸ τοῦ Λιμεναρχείου Ἰταλικὴν ζώνην. Ἀλλ' ἐνῷ εὐρισκόμην πρὸ τοῦ ταχυδρομείου συνήρτησα τμήμα Τουρκικοῦ στρατοῦ ἐκ πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ καὶ πολυβόλων ἔτοιμον πρὸς ἐκκίνησιν καὶ ἀνεγνώρισα τὸν ἐπὶ κεφαλῇς Συνταγματάρχην, γνωστόν μοι ἀπὸ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ πολέμου. Φοβηθεὶς μὴ περιπέσω εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ μετέβαλον διειθύνειν ἵνα καταφύγω εἰς τὴν Ἀγγλικὴν ζώνην. Πρὸ τοῦ ξενοδοχείου ὁμως Σπλέντιτ τμήμα Τουρκικοῦ στρατοῦ παραταχθὲν κατὰ πλάτος τῆς προκουμαίας εἶχε φράξει τὴν ὁδόν, ὃ δὲ ἐπὶ κεφαλῇς ἀξιωματικὸς φέρων στολήν "Ἕλλητος χωροφύλακος" ¹⁶ με συνέλαβε καὶ με ὠδήγησεν εἰς διαμέρισμα ἐπὶ τῆς προκουμαίας, ὅπου ἐκρατοῦντο καὶ ἄλλοι χριστιανοί, ἐπειπὼν μοι ὅτι «ἔχουμεν νὰ ἐξοφλήσωμεν πολλοὺς λογαριασμοὺς μὲ τοὺς Ρωμηοὺς Παπάδες». Ἐκεῖ κρατούμενος ἐτόλμησα μετὰ πάροδον ὀλίγων λεπτῶν νὰ συνάρω σχέσεις μετὰ τοῦ συλλαβόντος με ἀξιωματικοῦ, ὅστις ἀγνοῶν τὴν ιδιότητά μου καὶ καμφοθεὶς ἐκ τῶν παρακλήσεών μου, ὑπεσχέθη νὰ με ἐπιβίβασῃ ἐνὸς ἀτμοπλοίου, ἂν ἥδυνάμην νὰ παραδώσω αὐτῷ εἴκοσι χρυσὰς λίρας. Μὴ ἔχων ἄλλα χρήματα παρέδωκα αὐτῷ πέντε χρυσὰς λίρας καὶ τὸ ὠρολόγιόν μου καὶ κατόρθωσα νὰ διέλθω τὴν ζώνην ὑποσχέθεισ ὅτι θὰ ἐπληρώσω καὶ τὸ ὑπόλοιπον ἐκ χρημάτων, τὰ ὁποῖα ἐκράτει ἡ ἐκεῖ που δῆθεν εὐρισκομένη οἰκογένειά μου. Ἀφθεὶς οὕτως ἐλευθέρως, προσέτρεξα πρὸς τὰ Ἀγγλικά ἀρήματα, ἐξήρτησα τὸν ἐπὶ κεφαλῇς ἀξιωματικόν, εἶπον αὐτῷ τὴν ιδιότητά μου καὶ μετὰ πολλὰς διαπραγματεύσεις ἐγενόμην μὲν δεκτὸς ἐντὸς τῆς ζώνης καὶ ἤμην ἐν σχετικῇ ἀσφαλείᾳ, ἀλλ' ἐδέησε νὰ ἀναμείνω ἵνα ζητηθῇ ἡ ἄδεια τοῦ ἐπὶ τῆς Ναυαρχίδος «Σιδηροῦ Δουκὸς» καταφυγόντος γενικοῦ Προξένου τῆς Ἀγγλίας κ. Λάμπ ¹⁷ καὶ τοῦ Ναυάρχου. Μετὰ παρέλκευσιν τριῶν τε-

16. Ἡ χρῆσις ἐλληνικῆς στολῆς ἀπὸ Τούρκους —τακτικούς καὶ ἀτάκτους— εἶναι στοιχεῖο ἐπαναλαμβανόμενον σὲ πολλὰς διαφορετικὰς μαρτυρίας καὶ ἐπεξηγεῖ, ὡς ἓνα σημεῖο, τὴ λαθεμένη ἀπόδοσις καταστροφῶν καὶ ἐπιθέσεων σὲ Ἕλληνας.

17. Στις 22 Αὐγούστου (4 Σεπτ.), οἱ Μητροπολίτες Σμύρνης καὶ Ἐφέσου, μὲ τὸν Ἀρχιεπίσκοπο τῶν Ἀρμενίων Ἀχαρσιάν, ἐπισκέφτηκαν τὸν Sir Hary Lamb καὶ τοῦ ζήτησαν νὰ πάρει μέτρα γιὰ τὴν προστασίαν τοῦ ποιμνίου τους. Ὁ Ἀγγλος Γενικὸς Πρόξενος τοὺς πληροφοροῦσε ὅτι ἂν ἡ κατάστασις παρέμενε σταθερὴ γιὰ ἓνα δεκαήμερον, ἴσως νὰ ἔφθαναν ἀγγλικά στρατεύματα νὰ ἀναλάβουν τὴν προστασίαν τῶν πληθυσμῶν, γιὰ λόγους χριστιανικῶν (Ροδᾶς, ὁ.π., σ. 339). Ἄν πραγματικὰ ὑπῆρξε σκέψις ἀποστολῆς ἀγγλικῶν στρατευμάτων, ποῦ ἐμποδίστηκε τελικὰ ἀπὸ τὰ γεγονότα, θὰ πρέπει μᾶλλον νὰ ὀφειλόταν στὸ γεγονός ὅτι ἡ τροπὴ πραγμάτων ἐν Μ. Ἀσίᾳ μεταβάλλει κατάστασιν ἐκ βάθρων ἐν Ἀνατολῇ, μετατοπίζονσα ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος εἰς Ἀγγλίαν τὴν μέριμναν τῆς περιφρουρήσεως τῶν ἀγγλικῶν συμφερόντων (Τηλεγράφημα ἀρ. 2916/4.9.1922, Ραγκαβῆς ἀπὸ ἐλληνικὴ πρεσβεῖα στὸ Λονδίνο στὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν, ΥΕ/Α' Πολιτικῇ/1922/Α5/VI Περιέκκενώσεως Μ. Ἀσίας καὶ συνομολογήσεως ἀνακαυχῆς).

τάρτων τῆς ὥρας πολυτελὲς ἀτμάκατος προσήγγισεν ἐπὶ τῆς προκυμαίας καὶ βοηθούμενος ὑπὸ τῶν ναυτῶν εἰσῆλθον εἰς αὐτὴν ἄνευ ῥάσου καὶ καλυμμανχίου καὶ ὠδηγήθην ἐπὶ ὑπερωκεανείου ἐπιταχθέντος καὶ μέλλοντος νὰ πλεύσῃ τὴν ἐπομένην διὰ Μάλταν καὶ τὴν πρωΐαν τῆς ἐπομένης ἐπεβιβάσθην ἑτέρου ἀτμοπλοίου ἔχοντος κατεύθυνσιν διὰ Πειραιᾶ. Ἐπὶ τοῦ πρώτου ἀτμοπλοίου συνήγησα πολλοὺς Ἀγγλοὺς ἀξιωματικοὺς καὶ παρέστησα πρὸς αὐτοὺς διὰ ζωηρῶν χρωμάτων τὸν ἄμεσον κίνδυνον, ὃν διέτρεχον τόσαι χιλιάδες χριστιανῶν, ἀπειλούμενων ἐκ τῶν κακοποιῶν στοιχείων καὶ ἐκ τοῦ Τουρκικοῦ στρατοῦ καὶ ἐκ τοῦ πυρὸς καὶ φαίνεται ὅτι ὁ λόγος μου ἐπέδρασε καὶ μετὰ συνεννόησιν μετὰ τοῦ Ναυάρχου ἐρρίφθησαν εἰς τὴν θάλασσαν ὅλαι αἱ λέμβοι τῶν πολεμικῶν καὶ τῶν ἐμπορικῶν ἀγγλικῶν πλοίων καὶ μετεφέροντο ὅσοι ἦτο δυνατόν ἀδιακριτῶς ἐπὶ τῶν ἐπιτάκτων πλοίων, ὑπερπληρωθέντων ἐντὸς ὀλίγου χρονικοῦ διαστήματος. Ἀλλὰ τὰ διασωθέντα γυναικόπαιδα ἦσαν σταγὼν ἐν ὠκεανῷ. Ἡ θάλασσα ἐπληρώθη κολυμβῶντων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, λέμβοι καὶ φορηγίδες ἄνευ κωπῶν καὶ πηδαλίων ὑπερπλήρεις γυναικοπαίδων ὠθοῦντο ὑπὸ τοῦ πνέοντος εὐνοϊκοῦ εὐτυχῶς ἀνέμου πρὸς τὰ θωρηκτὰ καὶ ἐκεῖθεν παρελαμβάνοντο ὑπὸ τῶν φιλανθρωπῶν Ἀγγλῶν, Γάλλων καὶ Ἀμερικανῶν καὶ Ἰταλῶν ἐπὶ τῶν πλοίων. Ἵνα σχηματίσῃ ἡ Ὑμετέρα Θειοτάτη καὶ προσκυνητὴ μοι Παναγιότης ἀμυδρὰν ἰδέαν τῶν ἀφαντάστως τραγικῶν τούτων γεγονότων, ἀρκεῖ νὰ ἀναφέρω ὅτι λέμβοι πλήρεις γυναικοπαίδων ἐσύροντο διὰ σχοινίου δεδεμένον εἰς τὸν λαμὸν τολμηρῶν ἀνδρῶν, οἵτινες κολυμβῶντες κατῴρθωσαν νὰ περισώσωσι τὸ πολύτιμον φορτίον καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν εὗρον τὸν θάνατον ἐκ τῆς κοπώσεως, πηγέντες ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ καθήκοντος. Ἀλλὰ πάλιν γυναικες μὴ δυνάμεναι ἐπὶ πλέον νὰ κολυμβῶσιν ἐρμυνουκοῦντο ὑπὸ τῶν ἐντὸς τῶν λέμβων, κρατούντων αὐτὰς ἐκ τῆς κόμης. Τὸ σκληρὸν τοῦτο θέαμα καὶ αἱ ἄγριαι φωναὶ τῶν ἐπὶ τῆς προκυμαίας ἐναπομεινάντων τοσοῦτον ἐπέδρασαν ἐπ' ἐμοῦ ὥστε ἡσθάνθην τὰς δυνάμεις μου ἐκκλιπούσας, τοὺς ὀφθαλμοὺς μου σκοτιζομένους καὶ ἔπεσα λιπθῆναι εἰς μίαν τοῦ καταστρώματος γωνίαν. Δὲν δύναμαι νὰ ὑπολογίσω ἐπὶ πόσον χρονικὸν διάστημα ἔμεινα ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ. Τὸ δριμύν τῆς νυκτὸς ἐκείνης ψῆχος συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ ἀνακτήσω ἄνευ τινὸς βοηθείας τὰς αἰσθήσεις μου καὶ ὅτε συνῆλθον (ἦτο δὲ πλέον ἡμέρα) εἶδον τὴν θάλασσαν καὶ τὴν προκυμαίαν ἔρημον καὶ μόνον διέκρινα μακρόθεν πυκνοὺς ὀμίλους γυναικοπαίδων ὀδηγούμενων ὑπὸ λογχοφόρων ἱππέων καὶ πεζῶν Τούρκων στρατιωτῶν μακρὰν τοῦ πυρὸς πρὸς τὴν Πόντον καὶ τὸ Διοικητήριον¹⁸. Οἱ ὀμίλοι συχνάκις κατελαμβάνοντο ὑπὸ πανικοῦ, προκαλούμενον ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν ἀτάκτων οἵτινες ἐλίσσετον καὶ ἐφόνεον καὶ ἀπῆγγον τὰς εὐειδεστέρας τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παρθένων. Νέα πάλιν προσφυγὴ πρὸς τὸ μέσον τῆς προκυμαίας

18. Τὸ Διοικητήριον (Konak) βρισκόταν στὸ νότιο μέρος τῆς Σμυρναϊκῆς παραλίας, στὶς ἀρχὲς τοῦ Τουρκικοῦ τομέα τῆς πόλεως ποὺ ἡ πυρκαγιά ἄφησε σχεδὸν ἀθίχτο.

καὶ νέος ἐκεῖθεν διωγμὸς πρὸς τὴν Πούνταν καὶ τὸ Διοικητήριον καὶ ἡ κατάστασις αὐτὴ διήρκεσε καθ' ὅλην τὴν ἡμέραν τῆς Πέμπτης (1η/14 Σεπτεμβρίου) μέχρι τῆς 5ης μ.μ. ὥρας τοῦ ἀποπλοίου τῶ ἀτμοπλοίου ἡμῶν, ὅπερ πρὸς ἀσφάλειαν τῶν ἐπιβαινόντων συνώδευσε μέχρι Καραβούργων ἢ Ἀγγλικῆς Ναυαρχίς καὶ ἐν Ἀντιτοροπιλλικόν. Ἐπὶ τοῦ ἀτμοπλοίου ἐπεδόθη εἰς ἄλλο καθήκον, τὴν κατὰ τὸ δυνατόν περιθάλψιν τῶν διασωθέντων. Ἦσαν ἐν ὅλῳ 1740 γυναικόπαιδων καὶ γέροντες καὶ σχεδὸν πάντες βεβρεγμένοι καὶ ἡμίγυμνοι. Οἱ φιλόθρωποι τοῦ πλοίου ἀξιοματικοὶ (τὸ πλοῖον ἔφερε τὸ ὄνομα Καρνάκ) προσεπάθουν δι' ὅλων τῶν μέσων, τὰ ὅποια διέθετον, νὰ ἀνακουφίσωσι τοὺς δυστυχεῖς τούτους. Ἀλλ' αἱ προμήθειαι δὲν ἤρχοντο νὰ ἐξαντληθῶσι καὶ πλὴν τῆς τροφῆς ἔλειπε καὶ τὸ ὕδωρ, τοῦ ὁποίου εἶχον μεταλυτέραν ἀνάγκην οἱ τόσοι σκληρῶς ταλαιπωρηθέντες. Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας ἐφθάσαμεν εἰς Πειραιᾶ καὶ ἀπεβιβάσθημεν πάντες καὶ εὐρομεν τὴν ἐσπέραν ἐκείνην τῆς Παρασκευῆς (2/15 Σεπτεμβρίου) αὐτόχρομα ἀδελφικὴν περιποιήσιν.

Τὴν αὐτὴν ἐσπέραν ἀνελθὼν εἰς Ἀθήνας, τηλεγραφικῶς ἐγνώρισα πρὸς τὴν Ὑμετέραν Θειοτάτην καὶ προσκυνητὴν μοι Παναγιότητα τὰ τῆς διὰ τῆς βοήθειας τοῦ Κυρίου διασώσεώς μου καὶ τὴν ἐπομένην συντάξας, ἀπέστειλα σχετικὴν ἔκθεσιν, ἀμφότερα ἀπωλεσθέντα, ὡς εἰκάζω ἐκ τοῦ σχετικοῦ Αὐτῆς τηλεγραφήματος.

Ἐνταῦθα εὐρισκόμενος ἐθεώρησα ἱερὸν μου καθήκον, ὅπως ἀνακουφίσω διὰ τῶν προσπαθειῶν καὶ ἐδωρεσιῶν μου τὰ ἀνυχῇ θύματα τῆς μεγάλης καὶ πρωτοφανοῦς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἔθνους ἡμῶν καταστροφῆς. Πλὴν τῶν διαβημάτων μου παρὰ τῷ Ὑπουργεῖῳ Περιθάλψεως, ὅπου ὁμολογῶ ὅτι εὐρον ἀξίεπαινον προθυμίαν καὶ στοργὴν ἀληθῆ πρὸς τοὺς πρόσφυγας, ἐπέστησα τὴν προσοχήν μου πρὸς ἄμεσον ἀποκατάστασιν τῶν καθηγητῶν, διδασκάλων καὶ ἱερέων καὶ πρὸς ἐπιτυχίαν τούτου συνετέλεσε τὰ μέγιστα ὁ καλὸς καὶ ἀγαθὸς Ὑπουργὸς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως κ. Ι. Σιώτης, ὅστις εἰσηγήθη καὶ ἐξεδόθησαν τὰ ἀναγκαῖα Νομοθετικὰ διατάγματα. Ἀτυχῶς ὅμως εἶχομεν νὰ σκεφθῶμεν μόνον δι' ὀλίγους κληρικούς, μὴ ὑπερβαίνοντας τὴν ἑκατοντάδα, διότι ἡ μανία καὶ ἡ λύσσα τῶν διωκτῶν κατ' αὐτῶν κυρίως ἐξέσπασε καὶ ἠφανίσθησαν οὕτως ὑπὲρ τοὺς τριακοσίους ἱερεῖς καὶ διάκονοι, μὴ κατορθώσαντες νὰ διαφύγωσιν. Οἱ πλεῖστοι μετὰ μυρίους κινδύνους διασωθέντες ἠναγκάσθησαν νὰ μεταμφιεσθῶσι καὶ κείραντες τὴν κόμην καὶ τὴν γενειάδα περιεβλήθησαν φορέματα λαϊκῶν. Ἀλλὰ καὶ οὕτω μόνον οἱ πρεσβύτεροι ἐξ αὐτῶν διεσώθησαν, τῶν νεωτέρων κρατηθέντων ὑπὸ τῶν Τούρκων, δυνάμει τῆς ὑπὸ τοῦ Κεμάλ ἐκδοθείσης γνωστῆς διαταγῆς, καθ' ἣν ἐκρατοῦντο ὡς αἰχμάλωτοι πολέμου οἱ ἀπὸ 18-25 ἐτῶν χριστιανοί, ἵνα χρησιμεύσωσι διὰ τὰ κατ' εὐφημισμὸν καλούμενα ἐργατικὰ τάγματα. Μεταξὺ τῶν τοιούτων καταλέγονται ὁ Ἀρχιδιάκονος τοῦ ἀειμνήστου Μητροπολίτου Σμύρνης κ. Βασίλειος Παπαδόπουλος, ὁ διάκονος Ἀθηναγόρας Ἱατρόπουλος, τελειόφοιτος τῆς Θεολογικῆς

Σχολῆς, ὁ ἱερεὺς τοῦ Νεκροταφείου Σμύρνης Παρθένιος, ὁ ἰδιαίτερος τοῦ ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Εὐαγγελιστρίας Σμύρνης Μελέτιος, ὁ διάκονος τοῦ Μητροπολιτικοῦ ναοῦ Μαγνησίας Γρηγόριος, ὁ ἐν Μαγνησίᾳ ἐπίτροπός μου Ἀρχιμκνδρ. Ἀνθιμος ὅστις καὶ ἐφυλακίσθη ὡς ἄλλοι. Οἱ δὲ γραμματεῖς τῆς Μητροπόλεώς μου Ἐμμανουὴλ Φαρλέκας (Κορδελιοῦ) καὶ Ἀνέστης Παυλίδης (Μαγνησίας) κρατοῦνται εἰς τὰς φυλακάς δι' ἄγνωστον κατηγορίαν¹⁹.

Ἐκ παραλλήλου κατηύθυνα τὰς ἐνεργείας μου πρὸς διάσωσιν τῶν εἰς τὰς χεῖρας τῶν Κεμαλικῶν ἐναπομεινάντων γυναικοπαίδων καὶ πρὸς τοῦτο καταρτίσας προχείρως ἐκ προσφύγων καλῆς κοινωνικῆς τάξεως ἐπιτροπὴν (ἡ ἐκλογὴ διενεργήθη ἐν γενικῇ τῶν προσφύγων ἐκκλήσει ἐν τοῖς Γραφείοις τῆς Ἐπιτροπείας τῶν Ἀλυτρώτων), ἐπέτυχον νὰ ναυλωθῶσι ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας τὰ ὑπὸ τῆς Ἐπιτροπῆς ταύτης ἐξευρεθέντα καὶ ὑποδειχθέντα ἐπὶ τὰ μεγάλα ὑπὸ ξένην σημαίαν ἀτμόπλοια, δι' ὧν περιεσώθησαν ἀρκεταὶ χιλιάδες, μέχρις οὗ χάρις εἰς τὰς ἐνεργείας τῶν Ἀμερικανῶν ἐπετράπη νὰ προσεγγίσωσι εἰς Σμύρνην καὶ τὰ παράλια ὑπὸ τὴν προστασίαν Ἀμερικανικῶν πολεμικῶν ἐπίτακτα Ἑλληνικὰ ἀτμόπλοια καὶ οὕτως ἐρρίφθησαν εἰς τὰς φιλοξένους ἀκτὰς τῆς Μητρὸς Πατρίδος τὰ ἐναπομεινάντα οἰκτρὰ λείψανα τῶν τῶς ἐστυγῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ χριστιανῶν ἡμῶν.

Ἡ ἐν λόγῳ ἐπιτροπὴ ὁργανωθείσα ἀνενδότης ἐφωδίασε πάντας διὰ δελτίων ταυτότητος, ἀπαραίτητων διὰ τὴν ἐνταῦθα περίθαλψιν αὐτῶν, ἴδρυσε τμήματα πληροφοριῶν καὶ ἐργασίας καὶ ἐν γένει εἰργάσθη καὶ ἐργάζεται, παρ' ὅλα τὰ ἔσθθεν ἀτυχῶς καὶ ἔξωθεν παρεμβαλλόμενα προσκώμματα, ἐν συνεννοήσει μετὰ τῶν Ὑπουργείων καὶ τῶν ἄλλων Σωματείων πρὸς ἀνακούφισιν τῶν ἀτυχησάντων.

Πρὸς με ἰδιαίτερος ἐπεδείξαντο πάντες ἐνταῦθα, ἐπίσημοι καὶ ἰδιῶται, μεγάλην συμπάθειαν καὶ ἐκτίμησιν. Ὅπουδῆποτε καὶ ἂν ἀποταθῶ διὰ ζητήματα προσφυγικὰ εὐρίσκω ὑποδοχὴν ἀρίστην καὶ ἐσχάτως εἰς ἔνδειξιν ἐκτιμῆσεως διὰ τὴν ἐπιτελεσθεῖσαν ἐνταῦθα ἐργασίαν ὥρισθην παρὰ τοῦ Ὑπουργείου Περιθάλψεως μέλος τῆς Μεγάλης ὑπὲρ τῶν προσφύγων Ἐπιτροπῆς, ἧς μετέχουσιν ἐξέχοντες πολῖται, φιλόφθοροι καὶ δραστήριοι, ἐκ τῆς ἀξιεπαίνου ἐργασίας τῶν ὁποίων πολλὰ ἔχει νὰ ἐλπίξῃ ὁ προσφυγικὸς κόσμος.

Περὶ τῆς τύχης τῶν ἀτυχῶν χριστιανῶν τῶν λοιπῶν τῆς Μικρασίας ἐπαρχιῶν μαθάνω παρὰ τῶν ἐκάστοτε ὡς ἐκ θαύματος διασωζομένων. Καὶ περὶ μὲν τῆς Κρήνης, τῶν Βουούλλων, τῆς Ἡλιουπόλεως, τῶν Ἀνέων, τῆς Περγάμου θὰ ἔμαθην ἤδη ἐξ ἐκθέσεων τῶν οἰκείων Μητροπολιτῶν ἢ Ὑμετέρα Θεσιοτάτη καὶ

19. Τὰ θύματα τοῦ κλήρου ἦσαν πολυάριθμα. Ὅπως γράφει ὁ Χρ. Σ. Σολομωνίδης (Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σμύρνης, Ἀθήνα 1960), ἀπὸ τοῦς 459 ἱερεῖς τῆς ἐπαρχίας Σμύρνης οἱ 347 βρῆκαν οἰκτρὸν θάνατο, ἐνῶ θανατώθηκαν σχεδὸν ὅλοι οἱ Ἀρμένιοι κληρικοί. Ἀπὸ τῆς 46 ἐκκλησίας τῆς Σμύρνης καὶ τῶν προαστίων, δὲν διασώθηκαν παρὰ τρεῖς, μέσα στὴν πόλιν.

προσκυνητή μοι Παναγιότης. Περὶ τῶν ἐπαρχιῶν ὁμως Μοσχονησιῶν καὶ Κυδωνιῶν μετὰ βαθυτάτης ὁδύνης γνωρίζω εὐλαβῶς, ὅτι, ὡς μὲ ἐβεβαίωσαν ἐκείθεν διασωθέντες, ἐκ μὲν τῆς δευτέρας ἐσώθησαν ἐλάχιστοι διαπεραιωθέντες εἰς Μυτιλήνην, τῶν λοιπῶν ἀπαχθέντων μετὰ τοῦ Σεβασμιωτάτου ἐν Χριστῷ ἀδελφοῦ ἁγίου Κυδωνιῶν Γρηγορίου εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἐκ δὲ τῆς πρώτης οὐδείς περιεσώθη ἀλλ' ἅπαντες μετὰ τοῦ Σεβασ. ἐν Χριστῷ ἀδελφοῦ ἁγίου Μοσχονησιῶν ἀπύχθησαν εἰς τὸ ἐσωτερικόν καὶ κατὰ τὰς διαδόσεις ἐσφάγησαν ἀνεξαιρέτως πάντες²⁰.

Ἐν ταῖς μέχρι τῆς Παρασκευῆς τῆς 26ης τοῦ παριπεύσαντος Αὐγούστου (8 Σεπτ.) ἐκθέσεσί μου πρὸς τὴν Ὑμετέραν Θειοτάτην καὶ προσκυνητὴν μοι Παναγιότητα, ὡς ἐκ Σμύρνης ἀπέστελλον διὰ τοῦ Ἀγγλικοῦ πάντοτε ταχυδρομείου, ἐξέθετον τὰς ἐνεργείας μου πρὸς διάσωσιν τοῦ ποιμνίου μου. Ἐγκαίρως εἰδοποιήσας πάντας συνήθροισα αὐτοὺς καὶ ἐγκατέστησα ἐν Σμύρῃ ὅπου ἐνομίζομεν ὅτι εὐρίσκονται ἐν ἀσφαλείᾳ ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ἰσχυρῶν στόλων²¹. Ἀλλὰ μὴ ταῦτα δὲν ἔπαυον σνισιῶν πρὸς πάντας ὃ ἀναχωρίσωσιν ἐγκαίρως, διότι ἐβλέπομεν ὀφθαλμοφανῶς τὸν ἄφρευτον κίνδυνον²². Ἀλλ' ὅτι περιπλέον δὲν ἦτο δυνατόν νὰ πράξωμεν, διότι ἀτμόπλοια ἐπαρκῆ δὲν ὑπῆρχον, τὰ δὲ ὑπὸ ἐπίταξιν Ἑλληνικὰ πλοῖα, τὰ ἐν τῷ λιμένι καὶ τῷ κόλπῳ τῆς Σμύρνης ἐπὶ ἡμέρας κενὰ μείναντα, παρ' ὅλα τὰ διαβήματα καὶ τὰς προσπάθειας ἐμοῦ καὶ τοῦ ἀειμνήστου, ἐστάθη ἀδύνατον νὰ διατεθῶσι πρὸς μεταφορὰν προσφύγων, διότι δῆθεν προωρίζοντο μόνον διὰ στρατιωτικὰς μεταφορὰς²³. Ἐξ

20. Οἱ κατοπινὲς μαρτυρίες δικαιώνουν τὸν Χρυσόστομο. Βλ. ΚΜΣ, ὁ.π., σ. 93 κ.ε.

21. Στὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης εἶχαν συγκεντρωθεῖ 21 πολεμικὰ πλοῖα: ἑντεκα ἀγγλικά, πέντε γαλλικά, δύο ἰταλικά καὶ τρία ἀμερικανικά.

22. Ὁ γνωστός Σμυρνὶς Ν. Ἀρώνης γράφει, ἀντίθετα, πὼς τόσο οἱ δημογέροντες ὅσο καὶ ὁ Μητροπολίτης Χρυσόστομος «εἶχε τὴ γνώμη ὅτι ὁ πληθυσμὸς δὲν ἔπρεπε νὰ μετακινήθῃ καὶ πὼς οἱ ὁμογενεῖς τῆς ἡγετικῆς τάξης χρέος εἶχαν νὰ δώσουν τὸ παράδειγμα τῆς ψυχραιμίας καὶ νὰ μείνουν» (Ν. Χρ. Ἀρώνης, *Τὸ χρονικὸ τῆς Σχολῆς Ἀρώνη*, Ἀθήνα 1963).

23. Εἶναι γνωστὸ τὸ ἀντίθετο ἐπιχείρημα ποὺ ἀναπτύσσει καὶ ὁ Μ. Νοταρᾶς, στέλεχος τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Σμύρνης: «Διὰ τὸν φόβον τοῦ πληθους τῆς Σμύρνης ἕνας πληθυσμὸς τριακοσίων χιλιάδων ἀτόμων, θὰ ἔπρεπε νὰ διατεθοῦν πλοῖα χωρητικότητος 500 χιλιάδων τόνων εἰς μίαν ἡμέραν ἢ 50 χιλιάδων τόνων πλοῖα καθημερινῶς ἐπὶ δέκα ἡμέρας. . . Τὰ δὲ πλοῖα ποὺ ἡμπόρουν νὰ ἔλθουν κατὰ τὰς 20 Αὐγούστου (2 Σεπτ.) καὶ μετέπειτα εἰς τὴν Σμύρνην ἦσαν κάπου 20, τὰ περισσότερα τῶν 1000-1500 τόνων, καὶ ἤρχισαν νὰ φορτώνων τὸ ὑλικὸν τοῦ στρατοῦ. . . Ἀλλὰ εἰς τί πρῶτον καὶ εἰς τί δεῦτερον νὰ ἐπαρκέσουν αὐτὰ τὰ πλοῖα; Ἐξ οὗ καὶ τὰ μεγαλύτερα τμήματα τοῦ ὑποχωροῦντος στρατοῦ ἐπορεύθησαν πεζῇ πρὸς τὸν Τσεσμέ, ἔναντι τῆς Χίου, ἐβδόμηκοντα χιλιόμετρα δυτικῶς τῆς Σμύρνης. . . Ἄς μὴν ἰσχυρισθῶμεν δέ, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ προηγηθοῦν τῶν πάντων αἱ στρατιωτικαὶ μονάδες καὶ τὰ ἐφόδιά των, διότι χωρὶς αὐτὰ δὲν θὰ κατορθώοντο τὸ 1923 νὰ ὑπάρχει ὁ ἀνασυγκροτηθεὶς στρατὸς τοῦ Ἑβρου, ποὺ ἡ ἐτοιμότης του ἔκαμε νὰ ὑπογραφῇ ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάννης, χωρὶς ἡ Ἑλλάς οὔτε τὴν Δυτικὴν Θράκην νὰ παραχωρήσει. . . Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμη ὑπῆρχον τὰ μέσα φυγῆς, θὰ ἐφεύγαμε ἢ θὰ ὑπακούσαμε εἰς τὰ κελεύσματα καὶ

ὅλων δὲ τῶν μετὰ τῶν Πολιτικῶν καὶ Στρατιωτικῶν Ἀρχῶν διαμειφθέντων, ἡννοήσαμεν ὅτι προσπάθεια σοβαρὰ δὲν κατεβάλλετο παρ' αὐτῶν πρὸς ἔγκαιρον περίσσωσιν τῶν χριστιανῶν, ἵνα μὴ ὡς ἔλεγεν ὁ Στρατηγὸς κ. Χατζηανέστης «δημιουργηθῇ προσφυγικὸν ζήτημα ἐν Ἑλλάδι στερουμένη χρημάτων πρὸς περιθάλψιν αὐτῶν»²⁴.

Πρὸς τὰς ἐκ τῶν Ἐπαρχιῶν Κρήνης καὶ Βουούλλων προσελθούσας εἰς τὴν Μητρόπολιν Σμύρνην Ἐπιτροπὰς καὶ ζητησάσας ἰδιαίτερος τὴν γνώμην μου περὶ τοῦ πρακτέου, συνέστησα ἄμεσον εἰς τινα νῆσον ἀποστολὴν τῶν χριστιανῶν. Καίτοι δὲ εἶχον καὶ καιρὸν καὶ μέσα ὁπωσδήποτε νὰ πράξωσι τοῦτο, παρέμειναν ἀτυχῶς παραπεισθέντες ἐκ τῶν διαβεβαιώσεων τῶν συνοίκων Τούρκων καὶ οὕτω σχεδὸν ἐξοντώθησαν τόσαι χιλιάδες Ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ ἡρωϊκὰ Βρούλλια ὅτε τὸ ἐσπέρας τῆς Πέμπτης 1ης/14 Σεπτεμβρίου διηρχόμεθα πρὸ αὐτῶν εἶδον ἰδίοις ὄμμασι καίόμενα ἐνῶ μακρόθεν ἠκούοντο ὁμοβροντῖαι κανονιοβολισμῶν τῶν ἡμετέρων θωρηκτῶν ὑποστηριζόντων τὴν ἐκ Τσεσμέ εἰς τὰ πλοῖα ἐπιβίβασιν τῶν οἰκτρῶν λευπάνων στρατοῦ ἡρωϊκωτάτου καὶ δαφνοστεφοῦς δν ὠδήγησαν εἰς τὴν ἤτταν καὶ τὴν ἀτίμωσιν ἀρχηγοὶ ἀνάνδροι καὶ ἀνάξιοι²⁵.

τὰς συστάσεις τῶν Δημογερόντων καὶ τῶν προεστῶν, πού ὅλοι ἔλεγον ὅτι ἦτο ἀνεπίτρεπτος ἡ φυγὴ καὶ ὅτι τὸ καθήκον μᾶς ἐπέβαλλε νὰ μείνωμεν;» (Μ. Νοταρᾶ, *Εἰς τὴν Ἰωνίαν, Αἰολίαν καὶ Λυδίαν*, Ἀθήνα 1972 σ. 65-6).

24. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπάρχουν ἀντίθετες μαρτυρίες. Τηλεγραφήματα πού ὑπάρχουν στὸ φάκελο ΥΕ/1922/ Ἡ ἀποχώρηση τῶν Δημοσίων Ὑπαλλήλων ἀπὸ τὴν Μ. Ἀσίαν, δείχνουν πὼς ὑπῆρχαν συγκρουόμενες ὁδηγίες γιὰ τὴν ὑποδοχὴ καὶ περιθαλψὴ τῶν προσφύγων, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ Μυτιλήνη, τὴ Χίο καὶ τὴ Σάμον. Ὁ Γενικὸς Γραμματέας τῆς Ἑλληνικῆς Διοικήσεως Σμύρνης Π. Γουναράκης τηλεγραφεῖ στὸ Γενικὸ Διοικητὴ Σάμου: «Πληροφοροῦμεθα ὅτι πέντε χιλιάδες περίπου ἄτομα προερχόμενα ἐκ Νέας Ἐφέσου δὲν ἐγένοντο δεκτὰ Σάμον ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἐστεροῦντο διαβατηρίων. Εἰδικῇ ἐντολῇ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ παρακαλῶ ὅπως δεχθῆτε τούτους καὶ καταβάλῃτε προσπάθειαν ὅπως διευκολυνθῇ ἐγκατάστασις» (δ.π., τηλ. ἀρ. 15009/25 Αὐγούστου (7 Σεπτ. 1922). Τὴν προηγουμένη, ὁ Γουναράκης εἶχε τηλεγραφήσει στοὺς Γενικοὺς Διοικητὲς Μυτιλήνης, Χίου καὶ Σάμου μὲ τὴν παράκληση νὰ τοῦ γνωρίσουν ἂν εἶχε ἀπαγορευτεῖ ἡ ἀποβίβασι στὰ νησιά γιὰ ἐπιβάτας ἀπὸ τὴ Σμύρνη (δ.π., τηλ. ἀρ. 1500/24 Αὐγούστου (6 Σεπτ. 1922). Ἡ ἀπάντησις τοῦ Γενικοῦ Διοικητῆ Σάμου εἶναι ἐνδεικτικὴ: «Μέχρις ὥρας ἀποβίβασιν δὲν ἔχει ἀπαγορευθεῖ. Λόγῳ ὅμως ἀθρόας συρροῆς οἰκogeneiῶν ἐκ Σμύρνης καὶ ἐλλείψεως στέγης καὶ δυσχερεῶν ἐπισιτισμοῦ ἐνταῦθα, πιθανῶς στρατιωτικὴ διοίκησις νήσου λάβῃ τοιοῦτον μέτρον. Πάντως ἐνταῖον ἐὰν ἀπηγορευέτο προσωπικῶς ὑφ' ὑμῶν ἀναχώρησις ἐκ Σμύρνης».

Γιὰ τὴν ὑποδοχὴ πού ἐπιφυλάχθηκε στοὺς πρόσφυγες, σχετικὲς μαρτυρίες καὶ ἀνάλυσις τῶν αἰτίων βλ. ΚΜΣ, δ.π., σ. 6 κ.ἑξ. καὶ H. Morgenthau, *I Was Sent to Athens*, Νέα Ὑόρκη 1924, σ. 56-70.

25. Γιὰ τὴν τύχη τῶν Βρουούλων καί, κατὰ τὸ δυνατόν, ἀντικειμενικὴ περιγραφὴ τῶν γεγονότων τῆς Σμύρνης βλ. μνημόνιο πού συντάχθηκε ἀπὸ ἐπιτροπὴ Βρετανῶν τῆς περιοχῆς μὲ ἐπισκεφαλῆς τὸν αἰδεσιμότατο Ch. Dobson, Βρετανὸ Ἐφημέριο τῆς Σμύρνης, πού δημοσιεύθηκε στὴν *Gibraltar Diocesan Gazette*, τ. 6, No. 2, Νοέμβριος 1922. Ἀποσπά-

"Εχω νὰ προσθέσω τὴν λεπτομέρειαν ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Νέας Φωκαίας παρακούσαντες εἰς τὰς διαταγὰς μου ἄς διεβίβασα δι' ἐπίτηδες διὰ βενζινακάτον ἀποσταλέντος καὶ ὑπακούσαντες εἰς τὰς συντάσεις τῶν προκριτῶν γερόντων Χρόνη Βασάλου καὶ Καραβᾶ παρέμειναν ἅπαντες. "Οτε δὲ πλέον ἀντελήφθησαν τὸν κίνδυνον δὲν ὑπῆρχεν ἐπαρκὴς καιρὸς καὶ μέσα πρὸς διάσωσιν καὶ μόνον ὀλίγοι ἠδυνήθησαν νὰ διασωθῶσι διαπεραιωθέντες εἰς Μυτιλήνην. Παρέμειναν ἐπίσης παραπεισθέντες ὑπὸ τῶν Τούρκων οἱ Χριστιανοὶ Ἀξαρίου περὶ ὧν ἤδη μανθάνομεν λυπηρὰ καὶ ἀπαίσια.

Καὶ νῦν, Παναγιώτατε Δέσποτα, μετ' ἐδλόγον ἀγωνίας ἀναμένο τὰς διαταγὰς Αὐτῆς ἵνα γνωρίζω κἀγὼ τί ὀφείλω νὰ πράξω καὶ πῶς νὰ κατευθύνω τὰς περαιτέρω ἐνεργείας μου. Ἡ προσωρινὴ τῶν προσφύγων περιθάλψις δὲν ἀρκεῖ βεβαίως. Ἐπείγει ὀριστικὴ αὐτῶν ἐγκατάστασις καὶ εἰς τοῦτο δύνανται ἀποτελεσματικῶς νὰ συντελέσῃ ἡ Ὑμετέρα Θειοτάτη καὶ προσκνητὴ μοι Παναγιότης, συνιστῶσα διὰ τοῦ μεγάλου Αὐτῆς κύρους τὰ δέοντα πρὸς τε τὰς Ἑλληνικάς Ἀρχὰς καὶ πρὸς τὰ ξένα σωματεῖα τὰ ὑπὲρ αὐτῶν ἐργαζόμενα²⁶.

Ἐπὶ τούτοις μετὰ κατωδύνον καρδίας, κατασπαζόμενος τὴν θεηφόρον Αὐτῆς δεξιὰν καὶ ἀπεκδεχόμενος τὰς θεοπαθεῖς Αὐτῆς εὐχὰς ἐπ' ἐμέ τε καὶ τοὺς δυστυχεῖς πρόσφυγάς μας, θεοδιατελῶ μετὰ σεβασμοῦ ἀπεριορίστον.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 2 Ὀκτωβρίου 1922

Τῆς Ὑμετέρας Θειοτάτης καὶ προσκνητῆς μοι Παναγιότητος ταπεινὸς ἐν Χριστῷ ἀδελφός, καὶ ὅλως πρόθυμος εἰς τὰς διαταγὰς Της.

(ὑπογρ.) ὁ Ἐφέσου Χρυσόστομος

σματα τοῦ μνημονίου δημοσιεύουν οἱ G. Horton, L. Oeconomos καὶ M. L. Smith στὰ ἔργα τους, ὁ.π.

26. Πολλὰ ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὸ ἔργο τῶν ἐλληνικῶν καὶ ξένων ἀνθρωπιστικῶν ἰδρυμάτων καὶ τὴν κρατικὴν μέριμνα γιὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν προσφύγων πού συνεχίστηκε γιὰ δεκαετίες μετὰ τὴν καταστροφή. Δειγματολογικὰ ἀναφέρονται τὰ: Σύνδεσμος τῶν Ἀνταλλακτικῶν Μικρασιατικῶν Πληθυσμῶν, Τὰ αἰτήματα τῶν Προσφύγων, Ἀθήνα 1925. Ταμεῖον Περιθάλψεως Προσφύγων, Συλλογὴ Νόμων, Διαταγμάτων κλπ. ἀφορώτων τὴν ΕΑΠ, Ἀθήνα 1926. Société des Nations, D'établissement des refugies en Grèce, Γενεὴ 1926. Κέντρον Προσφύγων, Οἱ Πρόσφυγες, Ἀθήνα 1945. Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ Προσφύγων, Τὸ Προσφυγικὸ ζήτημα κατὰ τὴν παρούσα φάσιν του, Ἀθήνα 1957. Ὑπουργεῖο Κοινωνικῆς Προνοίας, Στέγασις Ἀστῶν Προσφύγων 1922. Τὸ ἔργον τῆς ἐξαετίας 1952-1957, Ἀθήνα 1957.